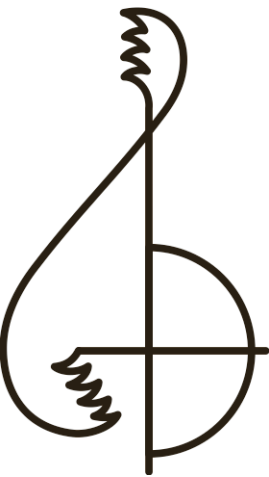

12+

12
2013

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,

Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,

Анатолий КУСПАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2013

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис

Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,
ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2013

НОМЫРЫ ИС:

ЦÆРУКЪАТЫ АЛЫКСАНДР: 95 АЗЫ

<i>ЦÆРУКЪАТЫ Алыксандр. Рох симфони. Æмдзæвгæтæ</i>	6
<i>ХЪАЗИТЫ Мелитон. Ныхас Алыксандры тыххæй. Скъуыддзаг</i>	15
<i>ЧЕРЧЕСТЫ Хъасболат. Хъысмæтæй тыхджындæр. Документалон уацау.</i>	30
<i>КЪУДУХТЫ Маринæ. Уарзты фын. Æмдзæвгæтæ</i>	48

НÆ ЧЫСЫЛ ХУРТÆН

<i>БЫЗЫККАТЫ Земфирæ. Арс æмæ гыццыл чызг. Аргъау</i>	52
<i>КОКОЙТЫ Эльзæ. Аланеттæйæн. Æмдзæвгæ</i>	55
<i>БАГАТЫ Аврам. Æнæном ингæн. Радзырд</i>	57

НОГ НОМ

<i>БЫЗЫККАТЫ АЛЕКСАНДРÆ. Табуйаг мын – дæ сурæт. Æмдзæвгæтæ</i>	61
---	----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

<i>Аргъæуттæ</i>	63
------------------	----

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

<i>МЗОКТЫ АСЛÆНБЕГ. «Уæхи Али фон Токаты – дæргъæвсаг паша».</i>	82
--	----

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

<i>ХОЗИТЫ Петр. Æцæгдзинад зонгæйæ нал уыдзæн иллюзитæ...</i>	92
---	----

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

<i>ДЗАССОХТЫ Васо. Сырхаоны къæдзæх. Таурæгъ</i>	106
--	-----

АРВИСТОН

<i>«Мах дуг» 2013 азы ныммыхуыр кодта</i>	136
---	-----

Журналы авторты хъуыдытимæ редакци
алкæд разы нæ вæййы

ЦЕРУКЪАТЫ АЛЫКСАНДР: 95 АЗЫ

ЦÆРУКЪАТЫ Алыксандр

РОХ СИМФОНИ

* * *

Нæ дунетæм ракас мæ цæстæй,
Мæ хъустæй æмбæхст уынаер хъус.
Дæ хъуыды мæ сæнттыл æмхæстæй
Фæлаууæд сæ агъуды цъус!

Нывæрæд мæ тæхгæ сыгъдæг монц
Дæ рæууон зæрдæйы йæ уаг!
Æндæры цæсгомы мæ фæлгонц
Кæд фенин уысмы бæрц, мыййаг!

1983.07.03

МÆНМÆ ИС ИУ БÆЛЛИЦ

Адзалыл, чи зоны, æмбæлон...
Куы ‘рцъынд уа а зæххыл мæ цæст,
Кæнæ та дард бæсты куы мæлон, —
Мæнмæ ис иу бæллиц æрмæст...

Мæнмæ ис иу бæллиц: уæлмæрдæн
Æз райсин сау хæхты лæгæт, —
Куы ‘рцæуин уарзондæр æмгæрттæн
Сæ къухæй айнагыл ныгæд...

Цæмæй йæ хай æз бауон æрдзæн,
Йæхирдæм байса мæн нæ хох...
Мæ сæрмæ — урсдзыкку æхсæрдзæн,
Мæ бынмæ — сатæг хъæды къох...

Цæмæй-иу хурзæрины скастæй
Мæ фарсмæ ссудза стыр мæсыг,

Хæххон зымтæн сæ сæууон уасты
Æнкъарон цинад æмæ хъыг.

Æврагътæн се скъуыдты уæлиау
Æмбæхсдзæн арвæйгуырд цæргæс...
Куы зара хуссарварсæй фыййау, —
Мæн уа йæ уадынды хъæлæс.

Цæмæй дзæбидыртæ мæ цурты
Кæной сыкъакъæрцгæнгæ дугъ,
Æвзила дымгæ сау къæйдурты,
Мæ уæлæ згъора уады 'фсургъ.

Цæмæй мын дидинджытæн къулаей
Сæ улæфт рог уддзæф хæсса,
Цæмæй мæм бæрз бæлас сæркъулаей,
Йæ налхъуыт згъалгæйæ, кæса...

Нæ рагътæ — ме 'руад буар, нæ дæттæ —
Мæ туджы байсысинаг цъыртт.
Мæ ингæн фестæнт-иу нæ кæмттæ,
Нæ хæхтæ фестæнт-иу мæ цырт!

1957

ФАЗЗÆТТÆ

Симды зарæг

Уæ, уæлæ иу хъæдыл дыууæ балы,
Уæдæ сæм иу дæр куыннæ 'вналы!
Гуызмайы чызджытæ фаззæттæ,
Нырма сын нæма ис уарзæттæ.

Зæгъон æй, куы нæу уæлдай хъуыддаг —
Иуыл дзы фембæлдтæн айфыццаг.
Йæ ном мын Зæринаæ бæргæ хуынди,
Фæлæ мыл æмбисонд цæмæ 'рцыди?

Ызнон сæ иумæ æз ауыдтон,
 Зæринаæ кæцы уыд, уый нал зыдтон.
 Бынтондæр иухуызон — дыууæ цæстау.
 Уындæй та — тасаг бæрз бæлæстау.

Нæ иртасын иуæй сæ иннæйы.
 Иу хатт ма куы ссарин Зæринаейы —
 Мæ лæвар сæрбæттæн бабæттид,
 Йæ хоимæ ивддзаг нал кæнид.

1953

РОХ СИМФОНИ

Мæ хъустыл ауайы æнахуыр зæл...
 Кæцæй уа уыцы диссаджы мелоди?
 Кæддæр ныууагътон иу фæндыр дзæгъæл,
 Бынтондæр ыл æз бакодтон уæд хъоды.
 Æгас уа, уымæн нал уыдтæн æнхъæл...

Ныр ыл цымæ кæй къух æрзылд сындæг,
 Æви йын дымгæ бавнæлдта йæ тæнтæм?..
 Мæ цуры быдыры гæмæх быгъдæг
 Кæд фестæд уыгæрдæны тъæпæнтæ,
 Æмæ дзы уддзæф алидзы фæйнæрдæм.

Изæрсатæджы суадоны хуылфæй
 Æрыгон стъалытæ цæхæр æппарынц.
 Сæ астæу та — сырхзынг дзæмбыйау мæй, —
 Мæ кæддæры сызгъæринæфцæг уадындз
 Ныххауд бынмæ, æмæ йын сисæн нæй...

Кæцæй у уыцы зæл? — Фæндырæй нæу:
 Уый — уды тугдадзин кæд ризгæ тоны, —
 Æвæццагæн, æрымысыдтæн дæу,
 Дæ сурæт мæ кæдæмдæр дардмæ хоны..
 Уый райгас и кæддæры рох симфони.

1957

Йә мад Агънианимә

Айрәз, мә дунә, айрәз әмә амондджын у!

БОНИВАЙÆН

Æхсæвон тар фæсвæд, сырдау, фæхъуызы...
 Мæ фыд, ды дæ? Æви мæ цæстыл уайыс?
 Æндæргау кæд æрцыд æвдиу дæ хуызы?..
 Хур слæгæрды — нæ лидзыс ды, нæ тайыс...

Нæ кулдуармæ куыд февзæрдтæ мæ разы,
 Цæмæн худыс дæ мидбылты дæ фыртмæ? —
 Мæрдтæм фæдæ кæд йе ‘лгъыстæй фыдазым,
 Кæд никуы ‘рзынд дæ сагъæссаг мæнг цыртмæ?

Мæ бон кæсын куы нæу дæ рухс цæсгоммæ!..
 Хур... сивгъуыдта... Сæ сæртæ судзынц хæхтæн.
 Æрхаудтæн уадзыгæй дæ къæхты бын дæлгоммæ,
 Дæ къæхты бын, дæ аууонау, ныддæргъ дæн...

1955

* * *

Цæнгæтуафс хæдбынты
 Цæуын та, æнцайгæ æфсæйнаг лæдзæгыл,
 Æнæсгæрст хæдбынты.
 Кæм ахизын дæттыл, кæм айнаг æфцæгыл...

Кæмæн æй ныхъхъарон,
 Раст хауыли сихау æлгъыстæй кæй хилын?
 Мæхи хъуамæ ссарон —
 Мæ рагбонтæй ардæм æз агурæг зилын!

Хъус ахсы кæйдæр хъæр:
 «О, тагъддæр! Мах иумæ — æмбæлццон, æмхæтæг» —
 Уый сидын кæцайдæр
 Фæлмæхгæд дæрддзæфæй мæхимæ мæхæдæг!

Кæд мидæй, æддейæ,
 Дæлдзæхæй, уæларвтæй æртæхы мæ азæлд?

Уæлæрдзон дунейæ,
Йе космосы арфæй мæ уды зынг растъæлд?

Æмтъеры гуылфæнты, —
Æвæццæгæн, хаосы зилдухы хъазын...
Мæн, оххай, куыд фæнды
Уым ме ‘цæг æфсургъы йæ барцæй æрцахсын!

Æрвайдæн — тæмæн ирд...
Æмбæхст лабиринтæ йæ фæрцы куы старин!
Цы диссаг æрцæуид —
Æппынфæстаг искуы мæхи æз куы ссарин!

Фæхуынкъ и цæнгæт уафс,
Мæ лæдзæг æмбисмæ ныйихсыд, нырдæгау...
Цæрдудæй — æнæ тавс,
Æз — хурсыгъд, дымгæхус æнусон æндæргау!..

1981.19.10

УЫЦЫ ‘ХСÆВ

Нæ пецы сæр æхсæвсудзæн цырагъ
Фæцæйхуыссы, йæ мидбынаты стъæлфы.
Æддæ — гуыр-гуыр... Ныллæууыд къæвда сах,
Нынниуы дымгæ, цары къуымты стæлфы...

Нæ æргъ зæхбыныл уарыны дон смал...
Нæ мад æвæры тæдзынджытæм къустæ.
Хъаймæт æрвгæлæн нал æнцайы, нал, —
Кæнынц къуырма йæ сонт цæлхъытæй хъустæ.

Нæ хъуг ныууасы хъомдонæй уынгæг,
Йæ рæуæд силлæг стъолы къахмæ бастæй.
Нæ хъарм хуыссæн — уырындыхъгонд сынтæг,
Мах, сабитæ, нынныгъуылдытæм тарстæй.

Æмæ та ногæй — футт æмæ зыввытт,
Нæ рудзынджы хъæдын æмбæрзæн фегом.
Цæхæрдзых сау кæфхъуындары сыффытт,
Фæцарæзта нæ къæсы хуылфмæ йе ‘ргом...

Мæ мад — мæнгуырнæг, кувгæйæ лæууыд...
Кæмæй куырда ныфсæвæрды фæрæз та?
Зыдтон, нæ фыд йæ дард фæндагыл уыд,
Æмæ йæ уый Лæгтыдзуарыл фæдзæхста.

Нæ къул нын хоста сау мæйдары уад.
Дзынæзта тыргъ, цыд бæлæстæн сæ къæс-къæс...
Мæ цæсты баззад уыцы ‘хсæв нæ мад —
Æрвæрттывды фæлурсдзæсгом, зæдæнгæс...

1978

БÆЛАСЦÆГЪДÆН

*Парчы цады был æмæ уынгты цы
стыр рæсугъд бæлæстæ калд æрцыд,
уыдон мысгæйæ.*

Бæлæсты калыңц,
Æгъатырæй калыңц.
Се ставд, сæ удджынты равзарыңц барæй.
Не згъæлы се ‘ртæх — сæ цæссыг ныккалыңц,
Æмæ ныффæлдæхыңц, ниугæ, бындзарæй.

Уыдон фарс чи ма, цы зæххон фæхæцдзæн?
Тæгæртæ дзурыңц уæлхъæдæй мæлгæйæ:
«Мах-иу уыдыстæм йæ цъæх фидауц æрдзæн,
Арвмæ тындзыдтам, æврагътæм бæлгæйæ...

Хъахъхъæдтам сахар æгъатыр дымгæтæй,
Хъахъхъæдтам хæдзæртæ их-къæвда, уадæй...
Чи ма сæ бахиздзæн миты бырдæнтæй,
Сурдымы футт æмæ сонт хуры артæй?

Сабыр нæ кодтам нæ сатæг сыр-сырæй
 Сусæны бонты фæлвых уынгты, парчы.
 Уддзæф кæуыл ма æрцæгъддзæн фæндырæй,
 Заргæ, фæсизæр йе райсомæй раджы?

Къаннаг цæрагойтæй уæвгæ кæй бон циу?
 Чи ма-иу сиддзæни уалдзæджы мæргътæм?
 Адæмæн се ‘мдзæр мæгуырæг сырдонцъиу
 Йе ‘хсæв кæм æрвитдзæн боны фæцъæхтæм?

Зулавæрд, оххай, кæд фестæм, кæй цæсты,
 Чи нæ ныккодта тæгæлсаст, æрхыистæ?
 Садзынц хуыздæрæн нæ быныл нæ бæсты
 Архзæнг, фыдцъылыз, бынмæдзыд хæристæ!...»

Бæлæстæн не ссæндынц се ‘взæр, сæ цаудты,
 Фæрæтты къуппытæм хырхытæ зарынц.
 Бæлæстæн калынц сæ тæккæ егъауты —
 Цыма куырыхон пехуымпарты марынц.

1979.18.04

ЦЫМÆ...

Цымæ цы къæвдатæ, цы хуртæ,
 Цы мит, цы дымгæты хыхъхъаг
 Дæ размæ калдтой-иу цæлхдуртæ —
 Æхгæдтой де ‘рцæуæн фæндаг?

Цымæ цы карз æлгъыст, цы арфæ,
 Цы хин, цы æрхъуынаг, цы маст
 Кæнæ цы гуырысхо-гуызава
 Дæу кодтой иудадзыг уæнгбаст?

Кæмдæр дæ боны рухс куы ‘рхуыссыд,
 Дæ зынг куы ‘рттыфта ма чысыл —
 Дæ зæрдæ уаздæрæн цы мысыд
 Фæстаг мылазæхгæд уысмыл?

Æнцой дын чи уыди, æмвæрсыг,
Ныгæнæг чи разынд æддæ?
Мыййаг, кæд дард бæсты æдзæссыг
Æмæ æнæ «рухсаг» фæдæ?..

1983.24.11

ТЕРЧЫ УЫЛÆНТÆ

Мигъты уацары згъоргæ-лидзгæ мæй,
Згъоргæ-лидзгæ мæй уайтагъд бахауди.
Зæрдæ домд риуы никаед ницæмæй,
Никаед ницæмæй, уастæн, баради.

Хъæлдзæг, хъазæн дзырд уды не ‘ндавы,
Уды не ‘ндавы масты ахæсты.
Афтæ раздæрау хур нæ не ‘ртавы,
Хур нæ не ‘ртавы уарын-асæсты.

Хъусты нал зæлынц мæргъты зарджытæ,
Мæргъты зарджытæ тæрфы уалдзыгон.
Дымгæ раскъæры судзгæ хъарджытæ,
Судзгæ хъарджытæ махыл алы бон.

Айнæг къæдзæхты дудгæ рис-катай,
Дудгæ рис-катай схъызы арвырдæм.
Тугдых бирæгътæ тонынц мисхалгай,
Тонинц мисхалгай Иры алырдæм.

Ничи ‘рбалæудзæн, ничи, феххуысмæ,
Ничи феххуысмæ сахъ цæдисонæй.
Терчы уылæнтæ уайынц денджызмæ,
Уайынц денджызмæ тарст-фæдисонæй.

1993

ХЪАЗИТЫ Мелитон

НЫХАС АЛЫКСАНДРЫ ТЫХХÆЙ

(Скъуыддзаг)

Цæрукъаты Алыксандр йæхæдæг афтæ фыста: «Æз æмдзæвгæтæ фыссын райдыдтон 5-æм къласы. Цыдæриддæр фыстон — кастæн сæ мæ мадæн. Мæ ныхас раст кæм нæ бадти, уый мын-иу зæрдиагæй бацамыдта... Нывæфтыд дзырды сусæг тых мæ йæхимæ ласын байдыдта Агънианмæ хъусгæйæ, Къостайы уацмыстæ куы нæма зыдтон, суанг уыцы рæстæгæй»¹.

Йæ фыццаг æмдзæвгæтæ рухс федтой, хæрз æвзонг ма куы уыдис, уæд районы газет «Сурх Дигорæ»-йы 1933-æм азы. Уыцы хъуыддаг ын радта стыр сфæлдыстадон хъару. Фæстæдæр йæ зæрдæ ноджы тынгдæр байрад — мыхуыр кæнын æй райдыдтой «Рæстдзинад» æмæ литературон журнал «Мах дуг» дæр.

Йæ курдиаты стъæлфæнтæ фертив-фертив кодтой йæ аивбыд, йæ зæрдæйы арфæй цæуæг иуæй-иу æмдзæвгæтæй, стæй хицæн поэтикон рæнхъытæй. Мамияты Изетæ уымæн зæгъы: «Кæд сыл литературон ахуыры фæд ис, уæддæр ныридæгæн фæбæрæг сæ ныффыссæджы курдиат. (Уыцы уавæр йæ фыццаг «рецензент» Хъазбегты Хъазбеджы рæдыд хъуыдыйыл дæр ма бафтыдта. «Æз — фæндзæм къласы ахуырдау, — фыссы йæ мысинæгты Алыксандр, — уый та мæ æнхъæлдта ас лæг æмæ мæ разы æрæвæрдта карз домæнтæ»².

Фæлæ æцæгæй та поэзийы Алыксандрæн йæ разы йæхицæй стырдæр домæнтæ никуы ничи æвæрдта. Уыцы хъуыддаг бæрæг у йæ рагон, программон æмдзæвгæ «Дæрзæг ныхæстæ»-йæ дæр, кæд йæ хъуыды алкæмæн æхсызгон нæ уыдис, уæддæр. Гаджиты Георги дзы уымæн дзырдта: «Дæрзæг ныхæстæ» туагад радтой нæ иуæй-иу фысджытæн, уымæн æмæ автор стох кодта лыстæг, мæгуырау хъуыдытæ,

¹ Цæрукъаты Алыксандр. Нæ мад Агъниан. Агъниан. Мады сагъæстæ. Цхинвал, 1978. 5 ф.

² Мамияты Изетæ, Бежаты Фаризæ. Ирон литературæ 11-æм къласæн. Дзæуджыхъæу, 2005. 122 ф.

ницæйаг æнкъарæнтæ чи æвдисы, уыцы уацмысты ныхмæ стыр поэзийы егъау домæнты сæраппонд. Поэт интимон лирикаæ нæ фауы. Уæдæ, æрмæст уацмысты тематикаæ фæуæрæхдæр кæнынмæ дæр нæ сиды. Тематæ се ‘ппæт дæр хорз сты. Æмæ Алыксандр йæ программон æмдзæвгæйы домæ, цæмæй алы поэт дæр йæ алы ног уацмысы дæр зæгъа исты ног хъуыды»¹.

Кæд Ирыстоны æрдхæрæны рæсугъд æрдз нæ поэттæй искаемæн аив дзырды фарн схæлар кодта рæдау æмæ парахат зæрдæйæ, уæд уыдон курдиатджындæртæй иу æнæмæнг уыд æмæ ирон литературæйы афтæмæй баззад Цæрукъайыфырт. Адæймаджы зонд æмæ зæрдæйы йæ агурæнтæн кæрон дæр нæ уыдис. Уымæ се ‘рфытæм каст йæхирдыгонау. Йæхирдыгонау, фæлæ йæ арф цæстæнгас цардæй иппæрд никуы уыдис:

*Нæ дунетæм ракаес мæ цæстæй,
Мæ хъустæй æмбæхст уынаер хъус.
Дæ хъуыды мæ сæнттыл æмхæстæй
Фæлаууæд сæ агъуды цъус!*

*Нывæрæд мæ тæхгæ сыгъдæг монц
Дæ рæууон зæрдæйы йæ уаг!
Æндæры цæсгомæ мæ фæлгонц
Кæд фенин уысмæ бæриц, мыййаг!*

(«Нæ дунетæм ракаес мæ цæстæй»)

Алыксандрæн аивады æхцон кæлæнты фæрцы йæ бон уыд йе ‘мрæстæгоны цармæ бацауын, йæ зæрдæйы цавд ын хъусын, йæ буары дыз-дыз ын æнкъарын. Мах та йын абон дæр йæ аивадон дунемæ кæсæм йе ‘ппæтуынæг цæстæй.

Цæрукъайы-фырт ирон поэзимæ куы æрбацыд — Фыдыбæстæйы Стыр хæсты агъоммæ, уæд тоталитарон системæйы ахосæй нæ литературæ лæууыд мæнг, сурæппæлæн фæндагыл. Адæймаджы зæрдæйы цы уыдис, уый нæдæр æргом дзурæн уыд, нæдæр сусæгæй ныффыссæн. Сæрибар хъуыдыйы тыххæй дæхи æрцауындзæн бæндæн хъуамæ демæ хастаис. Æмæ дын дзы иу

¹ Гаджиты Георги. Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу, 2012. 190–191 ф.

фыдбылызы бон нал уыдаид аирвæзт. Нæ хуыздæртæ афтæмæй кæй сæфтысты, уый алчи дæр зыдта, кæд сыл сæ «фыды» уарзт тых кодта, уæддæр. Фæлæ Алыксандр, «адæмы знаджы фырт» уæддæр йæ курдиаты фæрцы ирон нывæфтыд литературæмæ йемæ æрбахаста поэзийы ног комулæфт. Уымæн æмæ, Ходы Камалы загъдау, «...поэт фыццагдæр хъуамæ уа лæг»¹.

Поэт йæ адæмы раз, аивады раз, поэзийы Галуаны къæсæрыл лæугæйæ, тынг хорз зыдта йæ мисси, æрдзæй цæй тыххæй рантыстис, уыцы стыр, йæхицæй дарддæр кæй ничи ахастайд, уыцы æвæджиау хæс:

*Бынрохæй хохаг дур-тæрхæгыл
Фæлæууыд хъисфæндыр æнус.
Æрбадти фæлм йæ уæлæ сæгæй,
Ныггам, ныббурхъуына йæ къус.*

*Æмæ йæ уырдыгæй æристон,
Сæрфын нæртон хæзнайы æз.
Куы 'руагътон къух йæ лыстæг хъистыл,
Уæд раггом диссаджы хъæлæс.*

*Цыма у ифтыгъд æмæ арæзт,
Йæ мидæг – загъд æмæ æмдзæгъд.
Тæхуды, рагæттау хæрзарæхст
Ныр уымæй ног кадæг æрцæгъд!*

(«Бынрохæй хохаг дур-тæрхæгыл...»)

Æмæ йын уыцы ног кадæг цæгъдыны рæстæг фæцис ирон литературæйы æндидзæн дуджы. Цæмæй йæ æрцагътаид, уыцы хъару та йæм уыдис. Йæхицæй, йæ тæккæ хъаруыл куы уыдис, уæд æнæнхæлæджы нæ дзырдта: «Кæсы мæм афтæ, цыма мæн Ысфæлдыста æнусон цытити»; «Кæсы мæм афтæ, цыма мæн Ныййардта уад тымыгъдзаст боны»; «Кæсы мæм афтæ, цыма мæн Хур фехста, судзгæ зынгау, цардмæ» («Кæсы мæм афтæ»).

Дзуццаты Хадзы-Муратмæ та каст афтæ: «Махæй хъуамæ алчи дæр æргом кæна йæхи æмæ йæхимæ гæсгæ дуджы рæст-дзинад. Цас нæм фылдæр уа алыхуызон, индивидуалон поэттæ,

¹ Ходы Камал. Рухс фæндтæ хæссæг. Дзаболаты Хазби. Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу, 2011. 6 ф.

уыйас нæ поэзи уыдзæн хъæздыгдæр. Ахадаен никуы вæййынц иумæйаг æмæ типикон, кæд æмæ нæ уой хæдхуыз, сæрмагонд, индивидуалон»¹, — уæд (1966) уыдис «хæдхуыз, сæрмагонд, индивидуалон» гæнæн, фæлæ троцкизмæй тарст Алыксандр, йæ ауонæй дæр йæхи хызта — йæ фыды тыххæй-иу ын йæ уд иу æмæ дыууæ хатты нæ аластой гæркъайы хуынчъы; æрдуйы хидыл-иу æй арæх ауайын кодтой æмæ йæ цæмæн «ысфæлдыста æнусон цъити», цæмæн æй «ныййардта уад тымыгъдзаст боны»; цæмæн æй «хур фехста, судзгæ зынгау, цардмæ», — уыдæттæ конкретонæй кæй нæ дзырдта, уымæн стыр аххосаг ис.

Афтæ дзы уымæн зæгъы, системæйы цалхæй сæмæны ‘хсæн бахауæг, троцкизмы хъызæмæрттæ бавзарæг æмæ амæддаг Малиты Георгийы фырт Васо: «Алыксандры фыццаг æмдзæвгæ куы фæзынд, уæдæй нырмæ рацыд дыууиссæдз азæй фылдæр. Æмæ уыцы дыууиссæдз азы уыдысты къуыхцыты, сфæлдыстадон цинты азтæ. Бирæ бафæлварын, бирæ сфæлдыстадон сусæгдзинæдтæ рахатын хъуыд, цæмæй диссаджы æмдзæвгæ «Рох симфони» райгуырдаид, уымæн»².

Æмæ уыцы аивадон кæлæнтæ æмæ сусæгдзинæдтæ уæдмæ дæр уыдысты курдиатджын Алыксандрмæ, фæлæ æрмæст-дæр 1957-æм азы бацис йæ бон æргом зæгъын, кæддæр кæй ныууагъта иу фæндыр дзæгъæл, бынтондæр ыл кæй бакодта хъоды, æгас æнхъæл дæр ын кæй нал уыд, фæлæ йын ныр, æндидзæн дуджы, ногæй кæй райдыдта ахсын йæ æнахуыр диссаджы, кæлæнгæнæг зæлтæ:

*Изæрсатæджы суадоны хуылфæй
Æрыгон стъалытæ цæхæр æппарыны.
Сæ астæу та — сырхзынг дзæмбыйау мæй, —
Мæ кæддæры сыгъзæринафцаг уадындз
Ныххауд бынмæ, æмæ йын сисæн нæй...*

*Кæцæй у уыцы зæл? — Фæндырæй нæу:
Уый — уды тугдадзин кæд ризгæ тоны, —
Æвæццæгæн, æрымысыдтæн дæу,
Дæ сурæт мæ кæдæмдæр дардмæ хоны...
Уый райгас и кæддæры рох симфони.*

¹ Дзуццаты Хадзы-Мурат. Рæстæг æмæ литературæ. Цхинвал, 1985. 109 ф.

² Цæрукъаты Алыксандр. Лирикæ. Дзæуджыхъæу, 1974. 4 ф.

Малиты Васо куыд зæгъы, афтæмæй: «Поэт радта ны-хасæн цæстфеныны тых. Фæлæ канд уынгæ нæ кæнæм, изæрсатæджы суадоны хуылфæй æрыгон стъалытæ цæхæр куыд æшпарынц, сæ астау — сырхзынг дзæмбыйау мæй... Мах хъусæм музыка. Æнæмбæрст, зæрдæйы уидагтыл чи атыхсы, ахæм музыка. Фæлæ поэт канд ирд обраэзтæ æмæ æмбисонды зæлты тыххæй нæ фæлынды йæ дзуринаг — йæ нысан уæлдæр æмæ арфдæр у: адæймаджы тæккæ уæздан-дæр, арфдæр æмæ лыстæгдæр æнкъарæнтæм бавналын»¹. Дзырд дæр ыл нæй, афтæ у. Стæй поэт йæ хъуыды — кæддæр дзæгъæл цы фæндыр ныууагъта, бынтондæр хъоды кæуыл бакодта, æмæ æгас æнхъæл кæмæн нал уыдис, уый «æнахуыр зæл», «диссатæджы мелоди» йæ уды ногæй ирон литературæйы æндидзæн рæстæджы тæккæ райдайæны кæй райгас, уымæн ис символикон нысаниуæг.

Поэты лирикон хъайтар йæхæдæг дæр «дис кæны» йе 'нæнхъæлæджы зæрдæуагыл. «Дызæрдъг кæны» — раджы кæуыл бахъоды кодта, уыцы фæндыр æцæг райхъал ис æви йæ сайынц йæ сæнттæ.

Æмæ æнæнхъæлæджы нæ райгас. Адæймагæй адæймаг уарзт аразы. Кæйфæнды, цыфæнды ма уарз æцæг уарзтæй — уый дæ сисдзæнис бæрзонд. Адæймаг раздæр хъуыды дæр кæуыл нæ кæна, ахæм бæрзæндмæ. В. Брюсов уымæн дзырдта: «Любовь всем, даже чуждым героического, религиозного, художественного одушевления, позволяет хоть раз вдохнуть истинно свободным воздухом, «свежающей мглой» экстаза, заставляет увидеть бездны у своих ног»².

Бæрæг-бæлвырд нæу, поэт-лирикон хъайтар кæддæр цы фæндыр ныууагъта дзæгъæл, уый йын цы зынаргъ адæймаджы сурæт æрымысын кодта, фæлæ йæ фæндыр уыцы дуджы ногæй кæй ныййазæлыд æмæ йæ «цуры гæмаех быгъдæг кæй фестæди уыгæрдæны тæпæнтæ, æмæ дзы уддзæф» кæй алидзы фæйнæрдæм, уый чиныгкæсæджы æфтауы æхцон æмæ ныфсы æнкъарæнтыл. Алыксандр нæ фыдæнхъæл уымæн нæ фæкодта йæ фæндыры ссардæй.

Адæймаджы буар æхцон дыз-дыз кæмæ ныккæны, хъуыдытыл æй чи бафтауы, Алыксандры уыцы уацмыстæм хауы

¹ Цæрукъаты Алыксандр. Лирика. Дзæуджыхъæу, 1974. 4 ф.

² Брюсов В. Б. Сочинения в 2 т. Т. 2. М., 1987. 237 ф.

йæ дæсрæнхъон æмдзæвгæтæй фыст диссаджы лирикон-философон кадæг «Ныхас авдæны сывæллонимæ». Æрмæст рæстæдджы цæсгом, лирикон хъайтары уды трагеди дзы нæ зыны, фæлæ у бæрзонд поэтикон дзырды цæвиттон.

Ацы кадæджы авторы бон бацис, адæймагыл Фыдыбæстæ, æввахс адæймаг æмæ æмткæй адæмы раз цы хæс ис, уыдон царды мидисимæ аивадон æгъдауæй равдисын. Лирикон хъайтар кæд йæ æнæнысан цардæй йе ‘нусон дунемæ цæуинаг уыдис, бауromын æй куы никæй бон уыдаид, уæд æм йæ туг, йе стæг — йæ саби æрæджиау фæзынд æххуысгæнæг æмæ йæ æрмæстдæр уый раздæхта фæстæмæ цардмæ. Сæрыстырæй дзы уымæн зæгъы: «Мæ гыццыл хур, о, бахæрон дæ рын, Дæ фæрцы ногæй байдыдтон цæрын».

Æмæ уый æнæнхъæладжы нæу. Уæдмæ йæ бæллицты цы æргъæу галуантæ самадта, «сæ цъуппытæ бæрзонд арвы цъæхыл» кæмæн æмбæлынц, уыдон дæр ын йæ ауон бакодта, зæххæй йæм зынгæ дæр чи нæ кæны, йæ зæрдæйы уыцы æргъæу мæсыг. Æрмæст дæр ма уымæ у йæ каст. Æмæ йын йæ зæрдæйæ исы Ирыстоны аив нывтæ, æвæры йын сæ йæ чысыл зæрдæйы, æмбарын ын кæны, сæйраджы-сæйраг сын чи у, уыцы хъуыды: «Фыдыуæзæг нæ дыууæйæн — нæ исбон». Автор царды контрастон цæсгом кæй æвдисы — хорз æмæ æвзæр, цард æмæ мæлæт, раст æмæ зылын, — уый уацмысы кæны цымыдисондæр, проблемон æмæ конфликтондæр.

Алыксандры сфæлдыстады уыцы философон миниуджытæ рагæй сты. Мамнаты Изетæ дзы уымæн зæгъы: «Авдæны сывæллоны йæ фæдыл канд фидæнмæ нæ хоны, фæлæ поэтæн йæхи сабидугмæ, йæхи уды рæбинаг æвæрæнтæм дæр («Дæ фæрцы ис мæ рагбонтæн ыссарæн»). Афтæ æрдзонæй сиу сты лæджы царды ивгъуыд, абон æмæ сом. Фæлтæрты бастдзинады уыны автор адæймаджы æнæмæлæты уидаг, царды диалектикон мидис»¹.

Поэт йæ уацмысы ныййарæг æмæ сабийы æхсæн цы стыр æмæ сыгъдæг уарзты æлхынцъытыл ныхас кæны, адæмы рæгъмæ табугæнгæ цы æвæджиау æнкъарæнтæ хæссы æркæсынмæ, ныссагъæс сыл кæнынмæ, уыдоны æрмæст царды философи не ‘ргом кæны, фæлæ алы хъуыдыгæнæг

¹ Мамнаты Изетæ, Бежаты Фаризæ. Ирон литературæ 11-æм къласæн. Дзæуджыхъæу, 2005. 125 ф.

удгоймагаен дæр сты бæллиццаг æмæ бафæзминаг. Лирикон хъайтарæн уæдмæ цы дыргъдзæхæра не ‘фтыдта дидинаг, ног бæлæсты ‘хсæнты цы къанау фæкъахта æмæ йын дон хæлхæлгæнгæ кæм нæ ракалд, уырдаг æмæ хур куы фæбызырттæг, уæд бæстæ уымæн «фестади цъыбар-цъыбур, æхситт» æмæ «Сæ къухтæ тилынд дидинаг бæлæстæ, Сæ быны зæхх цъæх гауызау куы сси» («Дыргъдзæхæра фæцæрæзтон мæ сæнтты...»). Уымæн æмæ йын йæ сонт хъæр æмæ худт бауагътой йæ «сæнтты царды дымгæ, уд». Афтæмæй аив æмдзæвгæбыд кадæджы ирд æмæ цыбæлагæй уынаг фæлтæрты æнусон æнæаскъуыйгæ бастдзинад:

*Хæххон цæргæс йæ лæппыны бæрнæхсты
Куы бакæны йæ дард балцы фæндаг.
Ныууадзы тулдз æвзонг тала йæ фæстæ,
Фæззæг нызгъалы дидинаг мыггаг...*

*Мæ хъару, зонын, цадæггай кæй сысы —
Мæ къухы ис мæлæтсæттæн фæрæз:
Æз хъуамæ ногæй рацæуон дæ хуызы,
Дæ хуызы фенон ног райсомтæ æз.*

*Нæ ахуысдзæн, нæ ахуысдзæн мæ арт,
Дæумæ тыхджындæр сабухдзæн мæ цард.*

Ахæм философ, царды диалектикамæ хауæг æнусон хъуыдытæ Алыксандрæ цыдысты йæ ‘рдзон зондахастæй. Рагон бердзенаг философ Гераклит Эфесский дзырдта: «Мышленные — великое достоинство, и мудрость состоит в том, чтобы говорить истинное и чтобы, прислушиваясь к природе, поступать с ней сообразно»¹. Æмæ Цæрукъайы-фырт уагъдæнцой ардта нæ раттæг æрдзимæ æмтуг, æмбуар царды. Йæ цард, йæ фæллой, йæ дзыхы дзырд фæлтæртимæ уый тыххæй æмæ уый фæрцы цыдис баст.

Зынгæ немыцаг философ-материалист Фейербах цæйау загъта: «...человек должен вести свое происхождение не от неба, а от земли, не от бога, а от природы»², — æмæ нæ поэты сæрмæ цахæмфæнды стыр хъуыдытæ куы цыдаиккой,

¹ Гераклит Эфесский. Материалисты Древней Греции. М., 1955. 51 ф.

² Фейербах Людвиг. Избр. философ. произв. в 2 т. Т. 2. М., 1955. 685 ф.

уæддæр сын зæххон хъызæмæрттæй нæ уыдис фæхицæн, лирикон хъайтарæн йæ æнахъом фырт хъысмæт йе 'дзард фыды хъысмæтимæ уымæн у баст. Уидæгтæй хи атонæн нæй. Поэт уымæн зæгъы:

*Мæ рæзгæ уд нæ баззадис æвдыдæй –
Фæдæн æвзонгæй сагъæссаг, сæргой.
Мæстæй мæ мардтой алы ран мæ фыдæй,
«Ды – знаджы фырт», – мæ фæстæ-иу дзырдтой.*

*Ныууагътой мæ мæ сабион хæлæрттæ,
Нымбæхстæн-иу фæсвæд рæтты, куыдтон...
Æмæ ингæнау батар и мæ зæрдæ,
Æмæ нымпылдтæн химидæг бынтон...*

*Нæ рæстдзинад фæуæлахиз и раджы,
Фæлæ уæддæр кæм ма бадын мæ гаччы!*

Уыдон информаци информацийы тыххæй не сты, фæлæ уидæгтæ æмбаст вæййынц æмæ рæзинаг уд хъуамæ зона йæ мыггаг, цы мæрыл сæвзæрд, цы уæлдæфæй улæфы. Æмæ сæ фыд амоны фыртæн, цард æмæ йыл æрдзæй цы хæс ис, уымæ гæсгæ. Уымæн æмæ йын уый фæрцы фæцис фадат, цæмæй йæ «ног монц ацы стыр дунемæ» хæсса. Уый сæрвæлтау, уымæ райгуырдысты йæ ног хъуыдытæ. Æнæ уый, æнæ уымæй райгуыргæ ног хъуыдытæ нæ бадт йæ гаччы. Дзурыны, аивад нывæндыны монц дæр æм уый фæрцы, уый цинæй æрцыд.

Уыцы аивад Алыксандр арæзта, куыд уынаæм, афтæмæй йæхи хуызы. Йæ дзырды хъæд, йæ дзырды ад никæй ныхасы фæткимæ æмæ ницæимæ хæццæ кодта, афтæмæй: «Нырмæ мæ зонд цы нæ ахста, уый ахсы, Мæ зæрдæмæ цыдæр уддзæф ныххызт, Рæдзæгъды æрдз йæ гауызтæ мæ разы, Рæдзæхсы хур мæ развæндаг йæ хыз» («Нырмæ мæ зонд цы нæ ахста, уый ахсы»). Строфайы дыууæ фыццаг рæнхъæй цы чемыл æфтауы чиныгкæсæджы, ууыл дæр цæуылнæ хъуамæ дзурæм, аивады сæйрагдæр миннуджытæй иу уый куы у, уæд? Фæлæ нæ ирон æвзаджы фæткойтæм гæсгæ æрмæст ног дзырдтæ – «рæдзæгъды» æмæ «рæдзæхсы» нæ аразы; æмдзæвгæ уыцы дыууæ æнгæс ног дзырды фæрцы кæны зæлланггæнагдæр, зæрдæмæдзæугæдæр, йæхимæ, буды æхцон адау, здахы чиныгкæсæджы цæстæнгас.

60-æм азты Дзуццаты Хадзы-Мурат разы уыди нæ нывæфтыд литературæйæ æмæ фæндвидарæй дзырдта уый тыххæй: «Абон нæ поэзи цы у, уый куы абарæм 30-æм — 40-æм азты поэзиимæ, уæд алчи дæр бафиппайдзæн, ныртæккæ нæ поэтты стихы культурæ бæрзонддæр кæй у. Поэттæ фыссынц алыхуызон стихы бæрцбарæнтæй, хорз арæхсынц рифмæ кæнынмæ, ритмикон хæрзконддзинадмæ. Сур, тутт риторикæ нæм арæх кæй уыдис, уыцы хабар 50-æм азты æмбис бирæтæм равзæрын кодта протест — поэзи йе ‘ргом скодта фæлгонцтæм, абарстытæм, метафорæтæм, конкретон детализацимæ. Уый нæ поэзийæн егъау æнтыст уыдис, дзæвгар æй æрхæстæг кодта нырыккон реалистон уынынадмæ»¹.

Поэтты «протест» хъуысгæ дæр никæмæ фæкодтаид, кæд раздæры мæнг фæндагыл цæуæн нал уыдис, уæддæр. Ног фæндагыл цæуын, куыд загътам, афтæмæй дуг æрхаста, фæлæ, «сур, тутт риторикæ нæм арæх кæй уыдис», æмæ дзы кæй фæрцы фервæзтыстæм, уыдон фыццагтæй уыди Цæрукъаты Алыксандр.

Поэт тынг хорз зыдта Вл. Маяковскийы литературон æмæ цардуагон теори: «Слово — полководец человечей силы». Йæ дзырд ын тыхдæттæг уый тыххæй уыдис. Æмæ уыцы тых æмæ зонды фæрцы алы хатт дæр йæ бон уыд адæймаджы зæрдæйы æрфытæм нывналын. Æвнæлдта сæм арæхстгай. Рухсмæ сæ хаста алы стъæлф, алы хал дæр лыстæггай нымайгæйæ, арф-иу ыл ныхъхъуыды кодта, афтæмæй. Йæ дзырд адæймаджы зæрдæмæ уымæн ары фæндаг, уымæн æй бакъуыры.

Дзырды райгуырды уыцы стыр тыхæн йæхæдæг, сабийы райгуырдимæ йæ баргæйæ, ахæм аргъ кæны — «Сылгоймаг загъта: «Буц хъæбул ныййардтон, — мæ риуы къæйыл дидинаг æрзад», — æмæ йын нæ дызæрдыг кæнæм йæ хъуыдыйыл. Алчи дæр нæ тынг хорз зоны, хъæбулы цур дидинаг, йæ рæсугъдæй цæсты тигътæ исы, афтæмæй зынгæ дæр нæ кæны. Хъæбул ахæм рæсугъд у, ахæм бæрзонд лæууы адæймаджы цæсты.

Фæлæ царды уыцы æгъатыр рæстдзинады ныхмæ фыссæг контрасты хуызы æвæры йæхи æмæ йæ дзырды рæстдзи-

¹ Дзуццаты Хадзы-Мурат. Рæстæг æмæ литературæ. Цхинвал, 1985. 196 — 197 ф.

над — «Поэт дзырдта: «Ныффыстон зарæг абон, Кæны мын уый цæрдуд зæнæджы ад»; «Адзалы къух — æнæбон, — Мæ дзырд æнусон стъалы-бардзмæ схызт!» Æмæ цæры уыцы рæстдзинады цæрайæ.

Алыксандры поэतिकон дзырд æцæг схызт стъалы-бардзмæ. Ходы Камал дзы афтæ зæгъы: «Поэт ныфсхастæй арæдывта вульгарон социологизмы хуыдуггæнæг хъадамантæ æмæ барджынаы æрлæууыд æцæг айвады фæндагыл»¹. Æмæ уыцы стъалы-бардзы æнусон кады мæсгуытæ самадта, адæмтæн йæ уд нывондæн чи хаста, йæ зæрдæйы æвæрæнтæ йæхи нæ, фæлæ адæмы тыххæй чи не 'вгъау кодта, Хуыцауы рафæлдисгæ уыцы стыр генитæн:

Дæ сурæт — мæ разы:

бæстысæр кæнæ та зæд дæ?

Æви ды хуыцæуттæ

дæхæдæг фæлдисæг куы дæ?

Æвирхъауы демон,

æппæтыл уæлбары æвдиу? —

Дæлимонтæ скæнын

дæхи бон куы вæййы, æниу!

Кæсын дæм... Нæ фæлæ

мæнырдæм дæхæдæг кæсыс —

Мæн мифты цæргæсау

мæ сæнтты кæмдæрты хæссыс!..

О, адæймагварны

егъаудæр,

бæрзонддæр

къæпхæн! —

Цы дæ ды æцæгæй,

наы уымæн

уæвгæ дæр

зæгъæн!

(«Леонардо да Винчийы автопортрет»)

Зæгъы итайлаг стыр нывгæнæг, скульптор, архитектор, инженер, ахуыргонд Леонардо да Винчийæ. Поэт йæхæдæг рæвдз уыдис нывтæ фыссынмæ; зыдта, уыцы хъызæмайраг

¹ Ходы Камал. Арвыроны авд хуызау... Мах дуг, 2001. № 1. 154 ф.

куыст цас хъару домь адаймагаей, йæ литературон хъайтары уымæн сæвæрдта «адаймагварны егъаудæр, бæрзонддæр къæпхæн»-ыл.

Бирæ уыдысты, Алыксандрæн царды æмæ сфæлдыстадон куысты ныфсы хос чи уыд, уыдон — Къоста æмæ Нигер, Бестауты Гиуæрги æмæ Джыккайты Шамил... Стыр курдиат барæвдауынаен, æвæццагæн, уадиссаг бирæ нæ хъæуы. Фылдæр хатт, йæ уд ын гæркъайы хуынчъы чи фæласы, уыцы æхсины лæгтæ, зæввæттæсдæрджытæ, æхца æмæ кадылмард бынатылæгты, æрцауæг хæддзуты ‘хсæн иу рæвдыд ныхас дæр вæййы фаг, цæмаей йæ мидхъару æрбатымбыл кæна æмæ та æрлæууа фæрнджын куысты сæр. Цæрукъайы-фыртæн ныфсы хос, æгæрыстæмаей, уыди хорз адаймаджы, курдиатджын удгоймаджы фенын. Йæ кæстæр, курдиатджын поэт Бестауты Гиуæргийыл хъуыдыгæнгæйæ, йæ сæры тынг бирæ фарстытæ æвзæрдысты, ома, «Кæуыл фæдзæхсон Мæ иунæджы сæр? Кæдæм фæхæссон Мæ уынгæджы хъæр? Кæмæ бахъара Æбон лæджы мæт? О, чи банкъара Мæ фыды хъысмæт? Мæ мады хъарæг Кæй риу агайя? Мæ уынгæг зарæг Кæй хъусыл уайя?» — афтæ бирæ сты поэты уд чи ‘вдæрзы, уыцы фарстытæ. Æнцой йын нæ дæттынц. Фæлæ нæй, йæ сæр кæуыл бакъул кæна, уый. Куы ссардта ахæм адаймаг, уæд байрад:

*Мæ кæстæр хæлар
Фæсхохаг лæппу,
Мæ удæнцой дзуар
Дæ уаз ном кæд у!*

*Дæуæй ныфсджын дæн
Нæ хæхты рæбын!
Дæуæй тыхджын дæн
Нæ цъæх арвы бын!*

*Кæнын уæндон цыд
Дæ иунæг фендæй.
Дæу зонын номдзыд
Æцæг поэтæй!*

Кæй зæгъын æй хъæуы, иу-дыууæ строфайы дæр фаг сты, цæмæй фенам, хистæр поэт йæ кæстæр Бестауæй цы ныфс æвæры, цы бынатмæ йæ исы, уый фенынæн. Фенинаг та йæм бирæ бæллиццаг хабæрттæ уыди. Гафез æй суанг йе сфæлдыстадон фæндаджы райдайæны æнæнхъæлæджы не схуыдта æлвæст кард. Фæлæ, цæмæй хуыздæр базонам, Алыксандр цы уынгæгхъуыраей кæны йæ уды хызæмæртты кой, стæй цингæнгæйæ куыд рахизы йæ кæстæр æмсисоны ном дзурынмæ, уый нæм тынгдæр бахъара, уыдæттæ цымыдисонæй æвдисы поэт.

Уыцы хъуыддаг дзураг у Цæрукъайы-фырты стыр æнкъараг уд æмæ Бестауы лæджыхæдыл. Æмдзæвгæйы уыдæтты тыххæй нæ уарзы адæймаджы цæст æрдæгыл ныуадзын:

*Нæ адæмы уаг —
Дæ аив конды.
Æцæг адæймаг
Нæ ныры бонты!*

*Мæ домд зæрдæмæ
Цы хъару дæттыс!
Æнусбонтæм мæ
Дæхиуыл бæттыс!*
(«Бестауты Гиуæргимæ»)

Фæрнджын адæймаг удæнцоймæ нæ — адæмы фарнмæ бæллы. Алыксандры лирикон хъайтар зæрдæхцонæн уымæн хаты зæххы фарнмæ:

*Æнæмæт-иу мæ ма скæ —
Æвзæр хайуанæй суыдзынæн фыддæр —
Куынæуал хъара искæй рис мæ риумæ.
Мæхи хъыгтыл дæр сисдзынæн мæ къух...
Æмбæрзтрагъ-иу мæ ма скæ:
Кæйдæр бæгънæгыл æз
Кæндзынæн æлгъ,
Мæ кæддæры хæцзил дзабыр, хæлын уафс,
Мæ цъолоби хæлаф
Кæудзысты ивгъуыдæй мәныл...*

Поэты бæллиц у «рæстдзинад æмæ адæймаджы ‘ууæнк». Уыдон куы нæ æрцауой зæххыл, зæрдæтæм куы нæ хизой, уæд цард галиумæ зилы, адæймаг цæмæй тæрсы, уый йæ æййафы. Цæуы сæфтамæ.

Поэт æфхæрд æмæ æрттæтыгъдæй уымæн лæгъстæ кæны бонты фарнмæ, цæмæй, йæхиуыл цы фыдтæ æртыхстысты, уый цы хъызæмæртты бахауд æмæ йын цы хъыцъыдæттæ фæдардæуыд, уыдон мачиуал фена йæ фыны дæр:

*О, мауал бахъæуæд
Рæстаг лæджы тыхмард ныккæнын,
Гъестæй йæ бирæ-бирæ азты фæстæ,
Куы феста сау сыджыт,
Æрæджиау йе срæст кæнын уæд!
Ды макуыуал æруадз,
Лæгмар æнæтæрхонæй бада, уый!
Ды макуыуал æруадз,
Лæгмар
Æндæртæн лыг кæна сæ хъысмæт!
Уынаг æмæ, дам, зонаг вæййыныц адæм,
Нæй уыдонæй æмбæхсæн,
Нæй уыдонæн кæронмæ сайæн.
Нæ, уыдон макуы мачи схонæд фос,
Фæлæ сыл макуы ‘рцæуæд уый дæр –
О, макуы суæнт сæхæдæг
Æгомьг фосау!
(«Мæ кувæндоньы къæсæрыл»)*

Фæлæ лæгмар алы хатт дæр фæтырны йæ амæддæгты сæры къуыдыртыл бæрзондæй-бæрзонддæрмæ хизымæ, цæмæй йæ уæцъæф дзагæй-дзагдæр кæна æнæазым адæмы тугæй, æмæ йæ ныхмæ тохы поэт йæ адзал куы ара, уæддæр ын нæ вæййы иуварсæй кæсæн. Нæдæр ын, Гейнейы загъдау, «æлгъыстаг фарстытæн» вæййы дзуапдæттæг. Йæ ных ын мысалгъæй чи тьупп кæны, уыдон къухæй кæд фылдæр хатт сæрысæфт ссары, уæддæр ын моралон æгъдауæй цудыны бар нæй. Цæрукъайы-фырты лæджыхъæд æмæ курдиаты тыххæй, йæхæдæг сау тыхтæн сæттын чи нæ кумымдта, Джыккайты уыцы æхсарджын Шамил хъæлæсыдзагæй уы-

мæн дзырдта: «Курдиат сæрибар тых у, нæй йын фæлгæтты бакæнæн. Алыксандр мурмæ дæр нæ дардта партион домæнтæ, къуымых критикаейы даутæ æмæ уæлмонцаей нывæфтыд кодта æрдзон æнкъарæнтæ, сæрибар хъуыдытæ»¹.

Фæлмæн, зилгæ къæлæтджынты рæмпæггæнæг бынатылæгтæ, чиныджы кой чи кæны, фæлæ иу рæнхъ дæр кæмæй никуы бакастысты, сæ уыцы тула-мула зæвæтсдæрджытæй куы феппæлынц, тæф-калгæ сæ æцæг аивады кусджыты сæртыл куы фæтæппæн кæнынц, уæд æцæг поэттæ сæ адæмы мæстæй тæппытæ фæхауынц. Фæлæ бон цауы æмæ фарн хæссы. К. Гельвеций æнæнхъæлæджы нæ дзырдта: «Истина, лишив богов трона, на который их возвело заблуждение, сделала смертных равными богам»². Æнæрайы хицæуттæ аивады кусджыты сæртыл кæй февæрынц, уыдон нæ, фæлæ æцæг курдиаттæ сæ лæджыхъæды фæрцы слæууынц хохæмбæрц æмæ сæ бынæтты æрæвæрынц æнæсæрфат хицæутты дæр æмæ сæ дымысдæрты дæр. Цурон, козбау митæ æмæ сæ адæмæй давæггаг мулчы фæрцы чи схицæуттæ ваййы, уыдоныл цæргæ-цæрæнбонты сæвæрынц фидиссаг æмæ æлгъы аккаг нæмттæ. Уый, хицæутты зæрдæмæ фæцæуы æви нæ, уымæй аразгæ нæу — царды фæтк у.

Алыксандр йæ ацы диссаджы лирикон-философон кадаг «Мæ кувæндонны къæсæрыл» куы сфæлдыста, — йæхæдæг æй йæ поэтикон хæдæфсармæй æмдзæвгæ хоны, — уыцы рæстæджы дæр ахæм куыйты дуг уыдис — рæстдзинад нырма, хъыгагæн, туджы аргъ уыд, йæ дзурагæн та хатыр фæкæнын никæй зонд ахста. Фæлæ поэт, йæ кувæндонны къæсæрыл лæугæйæ, æцæг аивады кусæгæн куыд æмбæлы, афтæ хъæддых разынд — нæ фæтарсти сусæг, стæгæнхъæл дзырдхæсджытæ æмæ кадылмард бынатылæгтæй.

Шамил уæлмонц ныхас, фæлæ рæстагæй банысан кодта ацы уацмысы тыххæй: «Мæ кувæндонны къæсæрыл» у поэзийы зæрингуырды нывæфтыд хæзна. Уый у ирон сæрибар æмдзæвгæйы уæлахиз, лирикон хъуыдыйы бæрзонддæр æнтыст. Уый у монцты денджыз. Йæ арфы фыцынц æмæ абухынц тыхджын æнкъарæнтæ, сыстын кæнынц æхсидгæ хъуыдытæ — уыдон цауынц уылæнтæ-уылæнтæй, хъуысы

¹ Джыккайты Шамил. Ныхасы фарн. Дзæуджыхъæу, 1996. 268 ф.

² Гельвеций Клод Адриан. Сочинения в 2 т. Т. 1. 1973. 92 ф.

сæ уынæр, кæлы сæ цæхæр. Сæ рухсы, Батрадз фурды куыд хъазыд, афтæ сысты титан адæймаг. Уый нæ æркæсын кæны йæхимæ, акæсæм дунемæ, нæ хъуыддæгтæм æмæ бафтæм сагъæсыл»¹. Сагъæс та фæкæнæм нæ цардæвæрды хъæнтыл — нæ ивгъуыд, нæ абон, нæ сомбоныл. Аивадон уацмыс зæрдæ куы змæлын кæна, зонды хъуыды кæныныл куы æфтауа, рæсугъд бæллицтæм æй куы разæнгард кæна, уæд йæ тых æмæ йæ нысанæн æмбал нæй.

Поэт йæ уацмысæн цы формæ ссардта, уыцы æргом, рæстаг æмæ сæрибар ныхасы фæрцы йæ бон бацис йæ адæмы зæрдæ æмæ йæ дуджы æцæг цæсгом равдисын, кæд уыдæттæ алы хатт дæр, алы рæстæджы дæр къухы зынæй фефтынд, уæддæр. Фæлæ Алыксандрæн йе ‘гæрон курдиат æмæ уд-уæлдай куысты фæрцы уыдæттæ бафтыдысты йæ къухы.

Казахаг поэт æмæ рухстауæг, царды фæлтæрддзинад фаг чи райста, уыцы Абай Кунанбаев дзырдта: «Ты, человек — кирпичик мироздания, найди свое место в этом здании и достойно займи его»².

Алыксандр царды йæ бынат тынг раджы æмæ тынг фида-рæй ссардта. Зыдта, бонзонæг адæймагыл куыд фембæлы, афтæ, цы аразын æй хъуыдис æмæ йæ арæзта æнæхынцъ, æнæхыллистæй. Арæзта йæ, æндæр исчи йæм куыд нæ сарæхстайд, афтæ аивæй. Цы уæззау, удмарæн тæрæнты фæцис, уыдон ын фагæй уæлдайдæр уыдысты, цæмæй ма рæдыдайд.

«Мæ кувæндонны къæсæрыл», будау, сыгъдæг кæны адæй-маджы уд, æвзæрын нæм кæны сæрибар æмæ рухс хъуыды-тæ, æфтауы нæ бæрзонд æмæ рæсугъд хъуыддæгтыл. Нæ нын дæтты æнцой. Нæхæдæг дæр æй æххæстæй нæ хатæм, афтæмæй нæ ныфсджынаей хоны размæ рæстаг ныхасы сæ-рыл æргом æмæ æхсарджын тохмæ.

Æрмаæстдæр афтæмæй ис раттæг адамаен лæггадгæнæн. Æрмаæстдæр афтæмæй ис, дунеон аивады стыр денджызы чи нæ фæдæлдон уа, фæлæ дзы бæрæгæй чи зына, Ирыстонæн чи кад кæна, дардмæ цæрдхъом æмæ аивæй кæй рухсмæ зына, ахæм уацмыстæ сфæлдисæн.

¹ Джыккайты Шамил. Ныхасы фарн. Дзæуджыхъæу, 1996. 271 ф.

² Кунанбаев Абай. История философии в СССР в 5 т. Т. 3. М., 1969. 587 ф.

ХЪЫСМÆТÆЙ ТЫХДЖЫНДÆР

*Документалон уацау***Зæрдæйæ-зæрдæмæ ныхас**

Айразмæ мын иу мæ хорз зонгæ афтæ: «Арæх дын бакæсын газетты дæ очерктæ. Ссардтон дын æз дæр иу хъайтар. О, о, æцæг хъайтар. Уый дæ тынгдæр бауырндзæн, йемæ куы сæмбæлай, уæд. Йæ ном — Левæ, йæ мыггаг — Лалытæй. Цæры Дзæуджыхъæуы Кырджалийы уынджы 29-æм хæдзары. Бирæ йæ уарзынц æгас сыхбæстæ дæр. Уæвгæ æгас сыхбæстæ цæмæн? Уымæн йæ хорзы кой айхъуыст æгас Ирыстоныл дæр. Хъарсы фидар, мыййаг, нæ баста, уæдæ йæ риуыл дæр алыхуызон хорзæхтæ тæмæнтæ нæ калынц, йе та ахуыры, наукæйы бæрзонд цъуппæй нæ ракаст, фæлæ у хуымæтæг ирон лæг. Адæмæн балæггад кæнын, исты хæрзты сын бацæуын нымайы йæ амондджындæр хъуыддагыл.

Йæхицæн ын æрыгонæй хъысмæт бавзарын кодта, бирæтæ кæмæн нæ ныббыхсыдтаиккой, ахæм хызæмæрттæ æмæ тухитæ. Фæлæ уый æцæг нæртон лæгау фæуæлахиз суанг мæлæтыл дæр...

У амалхъом лæг. Ис æм йæхи куыстуæттæ. Гъемæ ма йыл, дæ хорзæхæй, ныффысс.

— Ёмæ йыл айразмæ газет «Рæстдзинад»-ы очерк куы ныффыстон...

— Уæллæй, нæ йæ бакастæн — хатыр, фæлæ газет уæддæр иу боны газет у, æмæ... æмæ исты уацаугонд, уæд...

Мæ хæлары ныхæстæ мæ сразæнгард кодтой æмæ иу бон бахостон Лалыты Левæйы кусæн уаты дуар.

— Мидæмæ рахиз, — райхъуыст мæм зæрдæйыл чи æмбæлы, ахæм рæвдаугæ хъæлæс. Къæсæрыл хæрхæмбæлд фестæм иу ацæргæ сылгоймагимæ. Уый лæдзæджы æнцæйтты рахызт тыргъмæ. Дзурынмæ мын фæцис, цыма йæ хорз зонгæ уыдтæн, уыйау:

— Йæ цæрæнбон бирæ Левæйæн. Ёз Магкæтæй дæн. Сæрмагондæй йæм ссыдтæн, да-а-алæ Алагирæй, бафæндыди мæ, мæхи дыууæ цæстæй зæгъын, фенон, йæхиуыл дыууæ къахы кæмæн нæй, афтæмæй къахджынтæн чи æххуыс кæны, уый цавæр адæймаг у, зæгъгæ. Ёмæ мын ныр мæ рыст уæнгты ног ныфс, ног хъарутæ бауагъта. Йæ цæрæнбон бирæ уæд! Йæ ныхæстæ мæнæн цыфæнды хостæй стырдæр æххуыс фесты, ногæй та мæм цæрын æрцыд... — Йæ сæрæй мын æркуывта æмæ фæцауæг.

Левæ мæ хатыр ракуырда, загъта, ды уал æрбад, æз ацы усы фæстæ акæсон, зæгъгæ.

Афæндараст æй кодта суанг дуаргæронмæ, балхæдта йын къафетты къопп, сбадын æй кодта таксийы, фæндаггаг дæр ма радта шофырæн.

Левæ куы 'рбаздæхт, уæд нын бацайдагъ зæрдæйæ-зæрдæмæ ныхас. Уый фылдæр кодта йе 'мгæртты, йæ хорз зонгæты кой.

Ёз æй хъавгæ фарстон — тарстæн, мыййаг ын исты æнæрхъуыды дæрзæг фарстæй куы фæцагайон йæ зæрдæйы дудгæ хъæдгом, зæгъгæ.

Иураæстæджы Левæ фенкъардгомау. Ницы дзуры. Хъусæй лаууын æз дæр.

Ёрæджиау уый йæ риуыззаг арф ныуулæфыд. Бацыд рудзынджы цурмæ. Нымдзаст, уынджы футболаей цы сывæлæттæ хъазыд, уыдонмæ æмæ сабыр хъæлæсыуагæй загъта:

— Тæхудиаг не сты дæлæ уыцы цæрæццаг лæппутæ! Мæнæн дæр-иу кæддæр бафсис нæ уыд пуртийы фæстæ разгъор-базгъорæй...

Ногæй та фæххус. Стæй мæм комкоммæ æрбакаст æмæ афтæ:

— Зæрдæйы арфы цы сагъæссаг хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ сæмбырд вæййынц, уыдон искæмæн æргом куы радзурын, уæд мын цыма дзæвгар фенцондæр вæййы...

Æз аивæй систон мæ блокнот. Зæрдиагæй хъусын Левæмæ.

— Райгуырдатæн Хуссар Ирыстоны, Знауыры районы рæсугъддæр хъæутæй иуы — Дзагъинайы. Афтæ мæм фæкæсы, цыма ам бынтон æндæр у йæ уæлдæф, æнахуыр æмбисонды рæсугъд сты, йæ алыварс цы айнæг къæдзæхтæ ис, уыдон дæр. Уымæ дзы сæрдыгон изæртæ вæййы. Гудайæ хъазтæн хæрзбон куы загътон, уæд мын мæ мад мæ пехцел сæр, куыд арæхст, афтæ хæсгардæй сæлвыдта, урс хæдон æмæ мын сау итувард хæлаф скæнын кодта, Абеты чиныг мын мæ дæларм фæсагъта æмæ мæ ме ‘мгæрттимæ афæндараст кодта скъоламæ. Ме ‘мбæлттæй мæ ноджы бæрнондæр уаргъ хæссын хъуыд — мæ фыд куыста хъæусоветы сæрдарæй æмæ, æвзæр куы ахуыр кодтаин, уæд мæм иууылдæр къухæй амыдтаиккой. Æз дæр мæхи зæрдиагæй цæттæ кодтон уроктæм. Фæлæ уæддæр уадиссаг æнтыстытæ мæ къухы не ‘фтыд. Иттæг хорз бæрæггæнæнты фарсмæ-иу арæх фæзынд æвзæр бæрæггæнæнтæ дæр. Уæлдай лæмæгъдæр та уыдтæн уырыссаг æвзагмæ. Мæ тетрад-иу хæдзары равдисын нæ уæндыдтæн. Иухатт мын æй мæ фыд рахæссын кодта. Бирæ йæ фæрафæлдах-бафæлдах кодта, стæй йæ цæстытæ фæтар сты æмæ мын тызмæгæй афтæ:

— Дæ хорзæхæй, дæ тетрадыл дын карк аргæвстой, æви афтæ сырх хуылæттæ цæмæн у?

Уæдæй фæстæмæ мæ хъус тынгдæр дарын байдыдтон уырыссаг æвзагмæ, арæхдæр кастæн уырыссаг чингуытæ, æмæ мæ хъуыддаг зынгæ фæрæвдздæр. Уæгъд бонты-иу æз мæхи айстон, нæ хъæугæрон цы тракторон бригад уыд, уырдаем. Бирæ уарзтон механизатортæн æххуыс кæнын. Абон дæр мæ рох нæу, фыццаг хатт мыл трактор куы баууæндыдысты, уыцы бон. Уæд ма мæнæй хъалдæр кæм уыд! Фæрæстмæ мæ фыццаг ауæдз дæр. Кæд иучысыл къæдз-мæдзытæ рауад, уæддæр мæ æппæлыдысты.

Иузаман дын кæсын, æмæ мæм бригадир йæ къух тилы, бауром, зæгъгæ.

Æз удаистæй трактор фæураедтон. Мæ хъустыл ауад, ауадзгæрон районæй цы ‘рвыст лæгтæ лæууыд, уыдонæй цы ныхас:

— Æз та ‘нхæлдтон, æмæ трактор æнæ скъæрæгæй хуым кæны! — æмæ ныххудт.

Уый разынд фæскомцæдисы райкомы фыццаг секретарь Цхуырбайы-фырт. Мæ кбух мын зæрдиагæй нылхъывта æмæ мæ бафарста:

— Кæмæй дæ? Цал азы дыл цæуы?

— Лалытæй, Левæ. Иуæндæс азы мыл цæуы.

— Гъемæ Левæ, абонæй фæстæмæ ды уыдзынæ фæскомцæдисы уæнг.

Мæнæн мæ бон сдзурын дæр ницуал бацис...

Аст къласы куыддæр фæдæн, афтæ дарддæр ахуыр кæнынмæ бацыдтæн Дзæуджыхъæуы 2-æм профессионал училищæмæ. Хорз ахуыр кодтон, фæсурокты та Камбилеевкæйы хъæуы куыстон киномеханикæй. Афæдзмæ балхæдтон дæрдджын «Запорожец». Нæхимæ йыл хъæумæ куы ‘рцыдтæн, уæд мæ фыдæн йæ фыццаг фарст уыд:

— Кæй дын у ацы хæдтулгæ? — Æз ын хъуыддаг куы бамбарын кодтон, уæд æхсызгонæй сулæфыд.

Училищейы бацыдтæн боксы секцимæ. Мæ тренертæ уыдысты Рæмонты Митя æмæ Тугъанты Измаил. Сæххæст кодтон фыццагкæппхæны нормæ дæр. Архайдтон бирæ ерысты. Асаст мæ фындзы стæг. Фæлæ-иу æз дæр ерысты фæдæн мæ ныхмæлæуджытæн. Къорд хатты раззаг бынæттæ дæр бацахстон.

Иуныхасæй, æз тынг арфæйагæй баззадтæн училищейæ. Уæлдай бузныгдæр та дæн нæ директор Сокаты Барисæй.

Каст æй куы фæдæн, уæд дзы куыстон мастерæй. Фæстæдæр мæ ахуыр дарддæр ахæццæ кодтон Алагирæ хъæды хæдзарады техникумы. Уый дæр каст фæдæн хорз æмæ иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ. 1989 азы Тарскæйы байгом кодтон хуыйджыты цех. Куыстой дзы 15 адаеймаджы. Нæ хъуыддæгтæ нывыл цыдысты.

Уалынджы мæ снысан кодтой, Дзæуджыхъæуы Нигеры номыл уынджы, «Березкæ», зæгъгæ, цы куыстуат ис, уый директорæй. Уыд тынг æдзæллаг уавæры. Йæ бæстыхай —

бындуронай цалцаеггæнинаг. Æз æй æфстауттæ исыны æмæ зонгæты фæрцы цыбыр рæстæгмæ сцалцаег кодтон.

Лыгъд адаемæй бираеты куыстмæ райстон. Сæ бон бацис æхца бамбырд кæнын æмæ балхæдтой хæдзæрттæ.

Иуныхасæй, нæ хъуыддæгтæ иттæг хорз цыдысты. Алырдыгæй нæм æрвыстой бирæ арфæтæ. Гъе, фæлæ...

Левæйæн йæ ныхас фескъуыд. Аивæй систа йæ къухмæрзæн, йæ цæстытыл æй авæрдта. Стæй дарддæр йæ ныхас кодта:

— Мæ куыстæй бæргæ рад мæ зæрдæ. Уæдæ бинонтырдыгæй дæр рæвдыд уыдтæн. Ницæмæй хъаст кодтон. Æрвылизæр-иу рухс зæрдæимæ атындзыдтон мæ фæрнджын хæдзармæ. Дуаргæронмæ-иу худгæ мæ размæ разгъордтой мæ дыууæ хъæбулы. Æз-иу сæ фелвæстон мæ хъæбысмæ.

Фæлæ 1991 азы иу фæззыгон изæр мæ размæ нал разгъордтой... Афгæ фæзæгъынц, адæймаг, дам, развæлгъау фæхаты, цыдæр бæллæх æм кæй æнхъæлмæ кæсы, уый. Æз дæр æй мæхинымæр æмбæрстон, хатыдтон, цыдæр æнамонд хабар мыл цæудзæн зæгъгæ, æмæ-иу куыстмæ цæугæйæ мæ мидхъуыдыты афгæ арф аныгъуылдтæн, æмæ мæ цалдæр хатты машинæ дæр фæцæйкъуырдта. Нал уæндыдтæн мæхи машинæ тæрын дæр.

Уыцы бон дæр райсомæй тынг зивæггæнгæ скодтон мæ уæлæдарæс. Уымæ æхсæвы цы æнахуыр фынтæ федтон, уыдонæй мæ зæрдæ рыст. Мæ фыны мæм цыдæр лæг æрбацыд æмæ мæ йæ фæдыл ахуыдта иу хъæумæ. Тынг асламæй мын рауæй кодта æнахуыр даргъ хæдзар. Уыдис дзы бирæ уæттæ. Рудзгуытæй се 'ппæтæй дæр калд рухсытæ. Æз ын байгом кæнынмæ хъавыдтæн йæ дуар, фæлæ, марадз-зæгъай, кæд мын кома. Хæдзары хицау мын радта дæгъæлтæ. Æз тагъд-тагъд хъавын дуары гуыдыр байгом кæнын. Фæлæ мæ дæгъæл гуыдыры хуылфы ныссагъд. Зылын æй куы иуырдаем, куы иннаердаем, фæлæ никуы æмæ ницы. Æппынæрæджиау тыхтæй-фыдтæй байгом. Æмæ джихæй аздадтæн. Къулыл цы сахат уыд, уый дын æваст цыдæр цъæхснаг хъæлæсæй куы ныууасид. Æз мæхимидæг хæрдмæ фæхаудтæн. Уымæ дын хæдзары цар куы фегом уайд, æмæ дын уырдыгæй тыхджын къæвда куы фемæхсид. Хæдзары мæйдарау тынг талынг уыд. Æз фырадаргæй мæ дзыппы

спичкаетæ агурын. Фæхæст дæн къоппыл. Хъавын дзы иу ссудзыныл, фæлæ æгас къопп дæр разынд хуылыдз — ницы рауад мæ фыдабæттæй. Фырмæстæй сæ иуварс фехстон æмæ диссаг... Райхъуыст тыхджын срæмыгъд. Мæн йæ дымгæ дуарæй уынгмæ раппæрста. Хъавыдтæн сыстынмæ, фæлæ мæ бон нæ уыд. Бырыдтæн ма мæ фазыл размæ. Хæдзарæй æддæмæ цы фæздæджы сау къуыбылæйттæ бырстой, уыдон чысыл куы расыгъдаг сты, уæд мæм разынд, ацы хæдзар мын чи уæй кодта, уый тарæрфыг цæсгом. Йæ уæлæ уыд сау-сауид халат, йæ рахиз къухы — цыргъ хъама, афтæмæй мæм комкоммæ æрбацæйцыд.

Æз дзы фæтарстæн æмæ йын лæгъстæтæ кæныныл схæцыдтæн: «Дæ хорзæхæй, ма мæ барæхой хъамайæ... Мæ чысыл сабитæ де ‘уазæг... Нал мæ хъæуынц, хæдзарæн дын цы æхца радтон, уыдон дæр. Æрмæстдæр мæ ныууадз удæгасæй...»

Фæлæ мæм уый кæм хъуыста. Йæ сæрмæ бæрзонд фæхаста хъама æмæ мын æй ныртæккæ мæ зæрдæйы ныссадза, зæгъгæ, афтæ фыртæссæй фехъал дæн... Мæ хъустыл ауад ме ‘фсин Эммæйы ныхас:

— Абон кæдæмдæр цæуинаг куы уыдтæ, уæд ма цæмæн хуыссыс?

— Стын, стын! — сдзырдтон æм æз æмæ мæ дзаумæттæ кæнынмæ фæдæн.

Мæ уæнгтæ уыцы уæззау уыдысты, сæр æнахуыр рыст кодта. Эммæ мæм комкоммæ ныккаст æмæ мæ афарста:

— Исты дæ риссы — дæ цæсгом цыдæр фæлурс у...

Æз мæхи фæхъæлдзæгхуыз кодтон æмæ йын ныффытæ авæрдтон:

— Ницы мæ риссы... Ма тыхс... Уый, æвæццæгæн, дысон æрæгмæ кæй бафынæй дæн, уый фæстиуæг у...

Хъысмæт дын цы сныв кæна...

Хæдзары къæсæрæй уæззау къахдзæфтимæ рахызт Левæ. Цыдæр тых æй æддæмæ нæ уагъта. Рахызт уынгмæ. Уалынмæ фæзынд йæ куыстуаты хæдтулгæ «Жигули» дæр. Дуаргæронæй ма Эммæмæ æрбадзырдта:

— Фæссихор ма ма Беслæны цыдæр хъуыддæгтæ ис, æмæ, мыййаг, изæры æрæгмæ куы зынон, уæд-иу мæм уæ зæрдæ ма ‘хсайæд.

Беслæнмæ фæндагыл шофырмæ бадзырдта:

— Дæ хорзæхæй, сабырдæр цу... — Уæддæр ма йæ зæрдæ рæхуыста.

— Сахатмæ æвдай километрæй тагъддæр куы нæ цæуын...

— Уый афтæ у, бæргæ, фæлæ...

Мæнæ сæ Беслæны астæу Æхсыры заводы рæзты цæхгæрмæ бахизын хъæуы æфсæнвæндагыл. Левæйы зæрдæ цыдæр æнахуыр дзæхст-дзæхст скодта. Нæдæр дзы светофор, нæдæр шлагбаум. Кæй сæры зондæй, ацу æмæ йæ базон.

Шофыр дæр куыrm бацис, æви цы уыдаид, æндæр акæс дыууæрдæм дæр, æмæ кæд фæндаг сæрибар у, уæд... Иуырдыгæй товарласæн поезд, иннæрдыгæй фæдисонау сцæйтахт электричкæ. Фыдбылызæй ма куыд аирвæзой!? Шофыр ма газ бæргæ нылхъывта, фæлæ уæдмæ... Шофыр дуарæй пургийау æддæмæ асхъиудта. Поезд «Жигули» йæ хъæлæсы ахаста. Амуртæ, апырхытæ йæ кодта. Левæ дæр ма бæргæ ахъавыд кабинæйæ æддæмæ агæпп кæныныл, фæлæ йæ дуар миæмæ батæстытæ æмæ йын нал бакуымдта гом кæнын. Ноджы ма йæ сæр ныццавта машинæйы раззаг рудзынгыл æмæ бауадзыг. Ницыуал æмбæрста. Нал æнкъардта рис, нал фехъуыста адæмы тарст хъæртæ дæр. Левæ бахауд поезды бынмæ — уæрджытæй дæлæмæ ахаудтой йæ дыууæ къахы дæр.

Левæйы амондæн, сæ хæдфæстæ цы «Жигули» цыд, уый шофыр Æлборты Суликъо рагæпп кодта йæ машинæйæ, раласта йæ поезды бынæй, рон æмæ йын бæттæнтæй фидар абаста йæ къæхтæ. Мæнæ сæ цуры фæлæууыд иу фæсарæйнаг хæдтулгæ. Суликъо йын амоны, ома, мæнæ ацы цæфы дæ машинæйы рынчындонмæ баскъæфæм, зæгъгæ. Фæлæ æрыгон лæппу Суликъойы тугхъулæттæй æмæ Левæйы уыцы хуызы куы федта, уæд сæ рæзты асыффытт кодта.

Уæдмæ сæ цуры февзæрд тагъд æххуысы машинæ дæр...

Цардæй мæлæты ‘хсæн

Æгъатыр мæлæт Левæйы цардбæллон зæрдæмæ йæ цыргъ хъама ныддардта. Нырма цæрынæй цы лæппу нæ бафсæст,

уымæн йæ цард мæнгуд тихалæгау дзедзырой кодта. Тас уыд, чысыл дымгæ дæр ын йæ лыстæг таг куы ‘рбаскъуына æмæ йæ йæ разæй былæппарæн рагъæй куы асхойа.

Йæ уавæр февзæрдæр. Цæсгом, былтæ ацъæх сты. Улæфт ын нал фаг кæны.

Медицинон хо фæзынд кислороды базимæ. Фæлæ рынчыны улæфт нал хъуысы. Хирург зæрдæйæн массаж кæнынмæ февнæлдта. Акалд йæ сурхид, фæлæ нæма ис пульс. Ногæй та йын райдыдта массаж кæнын. Медицинон хо йын хæцы йæ къухы фæтасæныл æмæ æнхъæлмæ кæсы пульсы фæзындмæ. Уалынджы медицинон хо цингæнгæ фæхъæр ласта: «Ис, ис пульс!» Хирург бастад. Цалдæр хатты йын ныссæрфтой йæ ныхы хид.

Ныр æвæстиатæй хъуыд вазыгджын операци скæнын. Ам та уымæн фадат нæ уыд. Беслæны рынчындоны сæйраг дохтыр адзырдта Дзæуджыхъæумæ. Левæйæн машинæйы ласæн нæ уыд, чысыл змæлдæй дæр тæссаг уыд, йæ туг ногæй куы фемæхса, уымæй.

Рынчыны схæццæ кæныны охыл Дзæуджыхъæуæй æрæрыстой вертолет æфсæнвæндаджы рынчындонмæ. Ам бахауд хирургтæ Борыхъуаты Елæмырзæ æмæ Болиаты Аллæйы къухтæм. Уыдон ссардтой, хостæй сæ цыдæриддæр хъуыд, уыдон. Æххæст уыдысты æппæт медицинон инструменттæй дæр. Сыхæгтæ, зонгæтæ, хионтæй азмæлæн нал уыд рынчындоны мидæг. Эммæ кæд йæхи хъæддых дардта, уæддæр зæрдæ йæхи къултыл хоста, цæссыгæн та бынтондæр бауromæн нал уыд. Адæм æй сабыр кодтой, ныфсытæ йын æвæрдтой. Нинæ æмæ Герсанæн нæма хъæр кодтой сæ фырты хабар. Загътой сын, зæгъгæ, кæйдæр чысыл бакъуырдта æмæ йæ уый тыххæй автоинспекцийы кусджытæ баурæдтой.

Рацыд сахат. Дыккаг... Æртыккаг... Цыппæрæм... Елæмырзæйы бæрзонд ныхыл цы хиды ‘ртæхтæ фæзыны, уыдон рæстæгæй-рæстæгмæ асæрфы медицинон хо. Хирургтæ æппæтæй тынгдæр тарстысты, цæмæй зæнгты арф хъæдгæмттæм ма фæхæццæ уыдаиккой, фыдæрцыды рæстæг йæ буармæ цы буаргъæдтæ бахауд, уыдон. Ноджы тынгдæр та тарстысты зæрдæйы уавæрæн. Фæлæ мæлæты фыдæнæн тынг фидар разынд Левæйы зæрдæ.

Афтæ зæгъæн ис, æмæ Левæ аирвæзт мæлæтæй. Æмæ уый хирургты арæхстджын къухты фæрцы. Хуыцау сын арфæ ракаенæд.

Дыккаг бон Левæйы палатæмæ æрбаластой, йæхимæ бæргæ æрцыд, фæлæ йæ не ‘мбары, кæм ис, уый. Дохтырты урс халаттæ уынгæйæ йæм афтæ каст, цыма фестад йæ райгуырæн Дзагъинайы хъæуы, хуыссы цъæх нæууыл æмæ бæрзонд арвыл уыны урс-урсид бæлæтты. Уæлхохæй кæсы йæ хъæубæстæм. Далæ йæ райгуырæн хæдзар дæр. Йæ мад Нинæ сæ кæрты тута бæласы бын бады. Æлвисы къуымбил...

Уынджы тигъæй æрбазынд йæ фыд Герсан дæр. Левæ йæ мадмæ лæгъстæгæнгæйæ дзуры:

— Бабайæн-иу ма зæгъ, æз лæппутимæ велосипедыл Цхинвалмæ ацыдтæн, уый.

— Хорз, хорз, мæ къона, — æрмæст-иу иннæ хатт æнæ-фæрсгæйæ мауал ацу, — æмæ йын йæ сæр йæ хъæбысы æрбакодта...

Фырдойныйæ йæ ком ныххус. Чидæр ын хуылыдз бæмбæг йæ былтыл авæры, цалдæр æртахы дзы бæргæ æртаедзы, фæлæ та йæ кæйдæр зыдгæнæг къухтæ фæстæмæ аскъæфынц. «Дон... Дон...» — рæстæгæй-рæстæгмæ бæргæ сдзуры, фæлæ йын дохтыртæ нæма уадзынц нуазын. Ногæй та сæ хъæуы фестад. Уартæ сæ сыхæгты устытæ къордæй бадынц къада доны был.

Чысыл фалдæр, хæдзары фарсмæ цы къаннæг кæрт ис, уым фырзадæй йæ къалиутæ æртасыдысты балбæласæн. Ахæм зад уыдис, æмæ йæм Левæйы зæрдæ бахъазыд. Уайтагъд бæласы цъуппæй ракаст. Рæгъæд, хæрзад балтæ хæрынæй нал æмæ нал æфсæст. Архайы ма йæ дыууæ дзыппы байдзаг кæнын дæр, фæлæ, тæккæ цъуппыл цы зад къалиу уыд, уымæ куыддæр йæ рахиз къух сивæзта, афтæ къалиу æваст фæсаст, фæбырыд йæ къах дæр, æмæ лæппу бынмæ асхъиудта. Йæ амонд уыд, æмæ чысыл фалдæр цы уираг дур уыд, уырдам йæ сæр æрхаста, зæгъгæ, уæд дæ фыдгул дæр афтæ. Тынг ныццафта йæ рахиз уæхск, дудгæ рыст кодтой фæрсчытæ дæр. Сыхы устытæ йæ уæлхъус алаууыдысты. Сæр, ных, цæсгом сырх-сырхид хъулæттæй куы ауыдтой, уæд сæ иу ныцъцъæхахст кодта:

— Мæ хæдзарыл, тагъддæр дохтырмæ исчи азгъорæд, ай йæ сæр куы ныппырх кодта!

Уалызмæ чидæр фелсыры æрбахæццæ кодта.

— Ма йын тæрсут, — загъта уый, — тугæй амæст нæу, цъæл балты фæдтæ сты...

Изæрырдæм бынтондæр æрчыцыдта. Йæ фарсмæ урс халаты фидæртгæ арæзт лæг бадт. Дуаргæрон æнкъардæй лæууыд Эммæ.

Елæмырзæ йын йæ рахиз къух фæлмæн нылхъывта æмæ йын рæвдаугæ хъæлæсæй афтæ:

— Цы ‘рцыд, уый æрцыд. Цæрын хъæуы...

Тæрсгæ ма кæн... Æрмæст фидар лæуу...

Левæ чысылгай йæхи æмбарын байдыдта. Хъустæ та ахгæдта поезды фæдисон уаст. Уæнгтыл ризæг бахæцыд, йæ цæстыты раз фестадысты уæды æвирхъау нывтæ, адæмы тарст хъæр уайы йæ хъустыл. Æнæнхъæлæджы чысыл арæдзæ-мæдзæ кодта, фæлæ та уыцы æнæхайыры поезды фæдисон уаст ныййæзæлыд йæ хъусты. Хæрдмæ фесхъиудта. Медицинон хо йын дыууæ уколы скодта. Æмæ уæд фæсабыр йе уæнгты рыст дæр. Йæ фарсмæ чи бадт, уымæ та комкоммæ ныккаст æмæ йæ лæгæй-лæгмæ бафарста:

— Дæ хорзæхæй, æргом мын æй зæгъ, кæм дæн, уый.

— Рынчындоны, мæ хур, рынчынты уавæры бахаудтай, — ногæй та йæ сабыртæ кæны Елæмырзæ.

— Æмæ куыдæй?

— Фыдбылыз æрцыд, дæ къæхтæ фæхъыгдард сты æмæ дын сæ бабастам, сæ туг куыд нæ цæуа, афтæ...

Иу къуырийы фæстæ, чысыл йæхиуыл куы фæхæцыд, уæд та Елæмырзæ йæ уæлхъус æрбадт, йæ къух ын нылхъывта æмæ загъта:

— Фидар фæлæуу, Левæ... Иу Уастырджи дæ сæфта, иннæ Уастырджи та дæ мæлæтæй раздæхта æмæ йын табу кæн.

Левæйы уæнгты иннæрдæм ахызтысты ацы ныхæстæ. Бахъавыд рабадыныл, фæлæ астæуæй дæлæмæ йæ буар нæ базмæлыд. Æрцыд, æппæтæй тынгдæр цæмæй тарст, уыцы æвирхъау бæллæх: ныр никæдуал азгъордзæн йæ зæрдæйы дзæбæхæн цъæх нæууыл, нал рахиздзæн хъазты астæу кафынмæ. Лæгæн йæ домбай уæнгтæ цæф сæгуыты нугæрттау ныззыр-зыр кодтой, йæ цæссыгтæ фемæхстысты. Йæ кæ-

уын нал баурæдта Эммæ дæр. Дохтыртæ йæ иннæ палатæмæ ахуыдтой.

Адаргъ ыл рæстæг Левæйыл. Йæ къæхтæ йæ уæлæ кæй нал сты, уый куы бамбæрста, уæд йæхионты раз йæхи кæд хъæлдзæгæй æвдыста, уæддæр-иу æхсæвыгæтты йæ сæры æвзæрдысты алы тæссонд хъуыдытæ.

— Ныр-ма мын чи дардзæн мæ бинонты? Мæ зæронд мад, фыд ныр цытæ кæндзысты? Кæй ма хъæудзынæн ахæм къодахæй? Уæлдайдæр та ныртæккæйы тыхст æмæ уырыд рæстæджы?!

Ахъавыд иу ахæмы йæ къух йæхимæ сисыныл дæр. Фæлæ йæ цот, йæ ныййарджытæ, йæ цардæмбалы куы 'рбаймысыд, уæд йæ сау фæндтæ сапоны фынкау айсыстысты. Ныфсытæ йын æвæрдтой йе 'рдхæрдтæ Наниты Мурат, Æлборты Славик, Бохаты Æхсар, Гасситы Андрей, Дзампаты Таймураз... Дзырдтой йын, зæгъгæ, химæ къух сисын æнцон у, фæлæ, зындзинæдтыл чи фæуæлахиз вæййы, уый та æцæг лæгдзинæд раудисы.

Иу бон æм Мурат æрбахаста газет «Рæстдзинад» æмæ йын дзы бакаст очерк «Æз уæ зæрдæйæ уынын, адæм...» Цæвиттон, Финляндийы хæсты 22-аздыдæй бынтон бакуырм Салхъазанты Иван. Фæлæ куырмæй дæр каст фæцис уæлдæр скъола, ссис историон наукæты кандидат. Дæс æмæ ссæдз азы бæрц доцентæй фæкуыста нæхи медицинон институты. Йæ цардæмбал Хъалæгаты Ирæимæ схъомыл кодтой замманай фырт Игоры, кусы дохтырæй. Балæвар сын кодта хъæбулы хъæбултæ.

Левæ уæд бирæ цæуылдæрты ахъуыды кодта: «Ай, Иван бынтон куырмæй дæр йæ лæджы бынат куы 'рцахста, уæд æз дунейы рухс дæр куы уынын, мæ дыууæ къухы дæр мæ уæлæ куы сты, уæд мæхимæ цæмæн хъуамæ ныхъхъусон!?» Афтæ йæхицæн бауайдзæфтæ кодта. Æмæ йæ зæрдæйы арфы ног бæллицты зынг фæзынд, фæстæдæр ын стыр артмæ рахызт. Йе стыр амонд ма уый ис схонæн, æмæ йæ Хуыцауы лæвар Хæмыцаты уæздан æмæ хæрзæгъдау Эммæ кæй разынд. Уый, Левæ тыхст уавæры рынчындонмæ куы бахауд, уæд цы æгæрон зындзинæдтæн ныббыхста, уыдон æгæр диссаг сты. Цыппар мæйы дæргъы цырагъау æхсæвæй-бонæй фæлæууыд йæ уæлхъус. Кастис æм, сывæллонмæ куыд кæсай, афтæ.

...Рæстæг цыд. Левæйы рыст зæрдæмæ дæр æркастысты хуры зæрин тынтæ. Фæхæлдзæгдæр. Цин ыл кодтой йæ бинонтæ дæр. Фæлæ мæнæ хæлын байдыдтой йæ зæнгты хъæдгæмттæ: поезды цæлхыты уæлæ цы чызитæ уыд, уыдон инфекци бахастой хъæдгæмттæм. Левæйæн та дыккаг хатт бахъуыд йæ цард Борыхъуаты Елæмырзæ æмæ Болиаты Аллæйы æвджид бакæнын.

Дыккаг царды фæндаг

Цыппар майы фæци Левæ рычындоны. Дзæуджыхъæуы зæрæдты хæдзары директор Закаты Иринае йын къухæйтулгæ коляскæ куы балæвар кодта, уæд та йæ цинæн кæрон нал уыд. Хурбон-иу уым бадгæйæ тезгъо кодта рынчындоны кæрты æмæ-иу сыгъдæг уæлдæфы æхсызгонæй йæ риуыдзаг сулæфыд. Иу бон та æд бинонтæ афтæ йæ фæллад куы уагъта, уæд сæ рæзты фæцæйцыдысты æрыгон лæппу æмæ чызг. Уыдон, æвæццæгæн, Левæйæн фæтæригъæд кодтой æмæ уыцы лæппу цоты хистæр Людæмæ æхца бадардта, цу æмæ, дам, дзы къафеттæ балхæн.

Фыды зæрдæ скатай: «Ау, нырæй фæстæмæ мæ цотæн хъуамæ магуыры лæвæрттæ кæной?! Нæ, уыдæттæ æз мæ сæрма не 'рхæсдзынæн!..»

Санкт-Петербурджы Альбрехты номыл протезтæгæнæн институтмæ ныффыста, цæмæй йын баххуыс кодтаиккой. Уыдон ын сæрвыстой англисаг протезтæ, уыдысты тынг рог, ноджы йыл хорз сбадтысты. Фыццаг хатт лæдзджыты æнцæйтты фыццаг къахдзæфтæ куы акодта, уæд раст цыма ногæй райгуырды, афтæ хатыдта йæхи.

Цыппар майы фæстæ лæдзджыты æнцæйтты йæхæдæг æрбацыд йæ хæдзармæ. Герсан ын фыс аргæвста, Нинае æмæ Эммæ диссаджы сыр-сыргæнаг бæгæны скодтой æмæ сæм адæм арфæтæм згъордтой. Стæй та Левæ лæдзджытæй иу аппæрста. Сабыргай фæцахуыр айдагъ протезтыл цæуын. Хъуыдис ма йæ иннæ лæдзæгæн дæр «хæрзбон» зæгъын. Йæхæдæг æнæ искæй æххуысæй тардта йæ рог хæдтулгæ дæр.

Иу бон йæ мадæн скæнын кодта æртæ чырийы. Бабадт хæдтулгæйы æмæ йæ кувинæгтимæ ацыд Хетæджы Уастырджийы кувæндонмæ. Уым зæрдиагæй скуывта, ныллæгъстæ кодта, цæмæй йын æргом дзуар феххуыс кæна æмæ раздæрау

цауа æнæ лæдзæгæй. Æмæ диссаг! Левæ куыддæр йе ‘ртæ кæрдзынæй сахуыста æмæ йæ мысайнаг сæвæрдта, афтæ йе ‘уæнгты цыма ног тыхтæ фæзынд, уыйау йæхи хатын байдыдта. Æрæвæрдта йæ лæдзæг йæ кувинæгты раз æмæ фыццаг хатт æнæ уымæй акодта ну к’яхдзæф... Дыккаг... Æртыккаг... Йæ лæдзæг та ныууагъта Хетæджы дзуары бын. Сæ хæдзары к’æсæрæй уыцы хуызы куы бахызт, уæд мад, бинойнаг æмæ фыды цæстытæ фырцинæй доны разылдысты. Йæ лæппу Таймураз æмæ йæ чызг Людæ дæр фыр цинæй сæхицæн ну ран бынат нал ардтой æмæ разг’ор-базг’ор систой.

Гъе, афтæмæй цард ногæй йæ мидбылты бахудт Левæмæ. Абон æй бирæтæ зонгæ дæр нал бакæнынц, протезтыл кæй цауы, уый. Уымæ ма сын Хуыцау ахæм стыр арфæ ракодта, æмæ ма бафтыд сæ бинонты к’ордыл — сæ чызг æмæ лæппуйæн ма сын фæзынд кæстæр æфсымæр Роберт.

Адæймагæн йæ куыстæй йæ зæрдæ куы райа, уæд дзы фæрох вæййынц йæ низтæ дæр. Разы уыд йæ куыстæй Левæ дæр. Бирæ азты дæргъы фæкуыста цардыуаджы домæнтæ æххæстгæнæн комбинат «Березкæ»-йы директорæй.

1991 азы Хуссар Ирыстоны зæххыл арт куы бандзæрстой, уыцы рæстæг дæр хойраджы продукттæй æмæ уæлæдарæсæй стыр æххуыс бакодта нæ хуссайраг æфсымæртæн æмæ хотæн.

1992 азы Цæгат Ирыстоны зæххыл хæсты арт куы ссыгъд, уæд уырдаæм хойраг æмæ уæлæдарæс фервыста гæнæн æмæ амалæй. Уæдæ мæхъхъæлы экстремистты ныхмæ нæ фæсивæдæй чи хæцыд, уыдонæн дæр ласта тамакотæ, хойраг æмæ хъарм уæлæдарæс. Æвæгæсæг, æнæбон адæймагæн баххуыс кæнын удыбæстæйыл нымайы Левæ. Байхъусæм ма йын йæхимæ:

— Иузаман мын рухсы бадинаг Рæмонты Митя загъта, кæд дæ бон истæмæй феххуыс кæнын у, уæд ма, дам, фæкæс камбилеевкæйаг сидзæргæс ус Куыдзиаты Маринæмæ. Йæ сæрыхицау Зелимхан Ирыстоны сæраппонд радта йæ цард 1992 азы. Мадæ æвджид баззадысты сæ иуæй-иннæ къаддæртæ — æртæ чызджы æмæ дыууæ лæппуйы. Иу бон сæ бабæрæг кодтон, мемæ сын аластон сæкæры æмæ ссады голджытæ, алыхуызон продуктæ. Уæдæй фæстæмæ сæм мæ цæст дардтон. Ног ахуыры азмæ сабитæн се ‘ппæтæн

дæр балхæдтон ног уæлæдарæс. Сæ мад Маринæйæн нæхи куыстуаты радтон куыст.

Шмулевичы уынджы бынтон æвæгæсæгæй цард раздæры ахуыргæнæг Къуымæллæггаты Зинæ. Низтæ йæ сæ быны скодтой. Бабæрæг кодтон уый дæр. Фæкастæн æм цæмæйдæрты, рохуаты йæ нæ уагътон. Куыстагур мæм æрбацыд хъобайнаг сидзæр чызг Куындыхаты Неля. Райстон æй, фæлæ кæм цардаид, уый йын нæ уыд. Æз сæ уæд бану кодтон Зинæимæ (уымæн хæдзар ис, фæлæ йæм фæкæсæг нæй) æмæ уыдон мад æмæ чызджы цард кæнын райдыдтой.

Цæцæны хæстæй бирæ уæззау цæфты ластой Дзæуджыхъæуы госпитальмæ. Мæнæн дæр мæ бон цæмæй уыд, уымæй сын æххуыс кодтон. Баластон сын цалдæр хатты алы продуктæ, тамакотæ æмæ хостæ. Ам федтон, йæ рахиз къах кæмæн алыг кодтой, ахæм рынчыны дæр. Цыд ыл ссæдз азы. Йæ мыггаг — Кулешов, йæ ном — Гришæ. Ныр иу къуырийы бæрц къæбæр йæ дзыхмæ нал схаста. Цардыл йæ къух ауыгъта, цæвиттон. Æз йæ фарсмæ æрбадтæн, дзурын ын:

— Зонын æй, дæу карæнæй ахæм уавæры бахауын цæттæ трагеди у. Лæг лæгæй цæрынмæ райгуыры æмæ хъуамæ уæлахиз кæна цыфæнды зындзинæдтыл дæр.

Уый ницы дзырдта. Æнкъардæй иуварсмæ каст. Æрæджи-ау ме ‘рдæм разылд æмæ мын уайдзæфгæнæгау афтæ бакодта:

— Мæнæн дæр дæу хуызæн мæ дыууæ къахы мæ уæлæ куы уаиккой, дæуау директорæй куы кусин æмæ мæм фæсарæйнаг хæдтулгæ куы уайд, уæд æз дæр бæргæ ницæмæй стыхсин...

Æз æм бабадтæн хæстæгдæр, сфæлдæхтон мæ фадгуытæ. Уый мын мæ хъæдын къæхтæ куы федта, уæд хорзау нал фæис. Афæлурс æмæ мæ хатыртæ курын байдыдта. Уæдæй фæстæмæ Гришæ хæрын дæр райдыдта, фæзындис æм цæрыны ныфс.

Исчи зæгъдзæн, йæхицæй æппæлы, зæгъгæ. Фæлæ мæнæн мæ удыхъæд ахæм у, æмæ æз мæ разы тыхст, фæкæсынхъуаг адаймаджы куы уынон, уæд йæ рæзты ницы хуызы ацæудзынæн. Бæргæ, мæ хъарутæ, мæ гæнæнтæ фылдæр куы уаиккой, уæд иу тыхст адаймаджы дæр æнæ æххуысæй нæ ныуадзин...

Абон тынгдæр кæмæн раарфæ кæнис, зæгъгæ, Левæйы куы бафарстон, уæд мын загъта фыццагдæр: «поезды бынæй мæ чи раласта, уымæн — Æлборты Суликъойæн, стæй та Болиаты Аллæ æмæ Борыхъуаты Елæмырзæйæн, йæ туг мын чи радта, уыцы бирæ æнæзонгæ адæймагтæн. Хæдæгай, Суликъойы тыххæй ма дын иу ахæм хабар ракæндзынæн. Мæнгæй нæ фæзæгъынц — хох хохыл нæ сæмбæлы, фæлæ адæймаг адæймагыл ма сæмбæла, уымæн гæнæн нæй. Мæныл ацы æнамонд хабар куы ‘рцыд, уæд мæм иу цыппар азы фæстæ цыдæр хъуыддаджы фæдыл æрбацыд иу лæппуæг. Кæрæдзийæн салам радтам. Уый бафиппайдта, мæ къæхтыл протезтæ кæй ис, уый. Аджих æмæ мын æнкъард хъæлæсæй афтæ:

— Æз дæр зыдтон иу ахæм хабар. Ууыл ныр къорд азы рацыд. Беслæны æфсæнвæндагыл цæхгæрмæ хизгæйæ сын сæ «Жигули» дыууæ лæппуйæ поезд скъуырда. Шофыр аирвæзт, фæлæ иннæмæн, мæгуыр, йæ къæхтæ ахаудысты. Æз ма йæ дохтыртыл тагъд æххуысы машинæйы бæргæ сæмбæлын кодтон, фæлæ... Иу къуырийы фæстæ йæм бæрæггæнæг куы бацыдтæн, уæд мын дохтыртæй иу загъта, Дзæуджыхъæуы, дам, операцийы рæстæг амард...

Æз бахудтæн æмæ йæ бафарстон:

— Йæ ном та куыд хуынд уыцы лæппуйæн?

— Æнхъæлдæн, Левæ.

— Уæдæ уыцы Левæ нæ амард: мæнæ лæууы дæ разы.

Æлборы-фырт йæ мидбынаты сагъдауæй баззад. Мæ фæрсты къæс-къæс ссыд, афтæ мын ныхъхъæбыс кодта.

Уæддæр кæуылдæрты уый бæрц хæрдзтæ цæмæн кæныс, зæгъгæ, Левæйы куы бафарстон, уæд мын ахæм дзуапп радта:

— Æз адамæй цæрæнбонтæм хæсджын дæн. Мæ зын сахат æрбалæууыдысты мæ уæлхъус æмæ мын нæ бавгъау кодтой суанг сæ туг дæр. Нæ, хорздзинадæн рохгæнæн нæй, стæй йын ницавæр хæрзтæй ис бафидæн дæр.

Рох хъæбатыртæ

Левæимæ нæхи æруагътам, æфсымæрон уæлмæрды фарсæ цы даргъ бандон ис, ууыл. Левæ хъæрзæгау арф сулæфыд, кæдæмдæр аджих æмæ загъта:

— Мæнæн тынг зын у, нæ сыхæгтимæ хæсты рæстæг æнæ дарæгæй чи баззад, йæ хъæбултæй чи бавдæлон, уыдонæн абон фаг æххуыс кæй нæ цæуы, уый. Æз политик нæ дæн, ацы хъуыддаджы бакъуымыгæнинаг нæ дæн нæ хицауады. Архайынц уыдон дæр, сæ бон цы у, уымæй. Мæнæн æппæтæй зындæр уый у, æмæ фырдæрдæй йæ цармы чи нал цæуы, фырдæрдæй цалдæргай хæдтулгæтæ чи раив-баив кæны, бæрзонд цъæхсæр галуантæ чи скъæры, уыцы бонджын ирон лæгтæ афтæ кæй нæ ахъуыды кæнынц — гъа-ма, мæнæн алцыдæр куы ис, мæ ис, мæ бон цы фæкæнон, уый куы нал зонын, уæд дзы иу чысыл хай цæуылнæ раттын фæкæсинаг мæгуыр адамæн?.. Дзаг фынгты уæлхъус бадгæйæ нæ риутæ тымбыл къухтæй куы фæхойæм, мах ирон адам стæм, зæгъгæ, уæд...

Æфсымæрон уæлмæрдæй нæ фæндаг ракодтам Октябры хъæуы æвæгæсæг зæрдæтæн цы хæдзар ис, ууыл. Левæ сын йæ хæдтулгæйы ласта сæкæры дыууæ голладжы æмæ иу голлаг та ссад. Уыимæ ма сын балхæдта къафетты къоппытæ æмæ æндæр адджинагтæ. Бæлæсты бын даргъ бандæттыл уалдзыгон хурмæ къордтæ-къордтæй бадтысты зæронд лæгтæ æмæ устытæ æмæ зæрдиаг ныхас кодтой. Левæ сын салам радта. Бацамыдта сын йæхи. Сыстадысты йын æмæ йыл бацин кодтой. Лæгтæй æрыгондæр чи уыд, уыдон райстой голджытæ. Уалынмæ лæдзæджы æнцæйтты æрбацыд иу ацæргæ ус. Уый комкоммæ Левæмæ ныккаст æмæ йæ фæрстыты бын фæкодта: «Фæлæуу-ма, фæлæуу... Уый ды нæ дæ, мæнæ газеты цы Лалыты Левæйыл фыстой, уый?»

— Уый дæн, — загъта, бахудгæйæ Левæ.

— Мæ хæдзарыл, ай дæхицæн къæхтæ куы нæй, афтæмæй къæхджынтæн куы 'ххуыс кæныс!.. Гъе, дæ цæрæнбон нын бирæ уа, бирæ!.. Хæлæг кæнын æз дæ ныййарджытæм... Мæнæн дæр дыууæ фырты бæргæ ис... Мæ комыкомдзагæй сæ бæргæ фæхастон, фæлæ... Нæ ахуырыл ныххæцыдысты, нæ куыстыл. Æнæхайыры нозтыл сæ скодта хæйрæг, æмæ дыууæйæ дæр рахицæн сты сæ бинонтæй. Афтæ сын куы зæгъай, исты куыстыл уæддæр ныххæцут, зæгъгæ, уæд сæ хуыздæр дзуапп вæййы: «Æмæ кæм ссарæм куыст?!» Æмæ мæнæ æз та Зæрдæтты хæдзары...

Левæ сылгоймаджы йæ хъæбысы æрбакодта, ныфсытæ йын авæрдта: «Нæ мады хай, тæккæ райсом дын æз дæ фырттæн ссардзынæн куыст... Æрмæст мын кæугæ ма кæн...»

Уырдыгæй нæ изæр рахастам Дзæуджыхъæуы Советон цæдисы хъæбатыр Бзары-фырты номыл уынджы сидзæр сабиты хæдзармæ. Ам сты, ныййарджытæ кæмæн нæй, кæнæ та ис мад æмæ фыдæй æвæгæсæгæй чи баззад, ахæм сывæл-лæттæ. Кæд алыхуызы адæмыхæттытæй сты, уæддæр сæ иу кæны сæ тæригъæддаг хъысмæт.

Левæйы ауынгæйæ, сабитæ йæ размæ разгъордтой, алкæй дæр сæ фæнды, Левæ йæ йæ хъæбысмæ куы сисид, уый. Хистæр кары лæппутæ æмæ чызджытæ мидæмæ скъæфтой Левæйы лæвæрттæ.

— Куыд сты уæ хуыйæн машинатæ, чызджытæ, исты сыл арæхсут?

— Бæгуыдæр: нæхицæн уал къабатæ æмæ раздарæнтæ хуыйæм!

— Гъемæ тынг хорз, — загъта Левæ — айразмæ уын цы цыппар хуыйæн машинæйы радтон, уыдонмæ ма уын ноджыдæр бафтаудзынæн æртæ.

Цасдæры фæстæ цæуынхъус куыд фестæм, афтæ нæ хъустыл ауадысты чызджыты зарæджы ныхæстæ — æнгуз бæласы бын бадтысты æмæ фæндыры цагъдмæ кодтой се ‘нарæхст, фæлæ зæрдæйæ гуыргæ зарæг:

*Дзæуджыхъæуы, нæхи горæты,
Ис сидзæрдон, иу стыр уынджы,
Хъомыл дзы кæнынц кæйдæр хъæбултæ,
Уырдаæм сæ радтой сæ ныййарджытæ...*

*Кæдмæ цæрдзыстæм мах сидзæрдоны?!.
Кæдæм цæудзыстæм фынддæсæздзыдтæй?!.
Чи нын кæндзæни нæ царды сагъæс?!.
Цы фæуыдзыстæм фæс сидзæрдон та?!.
Къонайы дуар нын чи бакæндзæни,
Æгас цу, мæ хъæбул, чи нын зæгъдзæни?..*

Левæ йæ дзыппæй систа къухмæрзæн æмæ, йæ уымæл цæстытæ сæрфгæйæ, ризгæ хъæлæсæй загъта:

— Цымæ, цы зæрдæйæ ныууадзынц сæ хъæбулты ахæм ныййарджытæ, цы?! Ныййарæджы ном дзы чи нæ фæхæссы...

...Левæйы кæстæр лæппу Робертæн уыд йæ гуырæн бон. Эммæ æмæ Нинаæ ахæм дзаджджын уæливыхтæ скодтой, æмæ раст дзыхы тадысты. Хæдзары хицау Герсан сырсыргæнаг бæгæныйæ куывта, Роберт æмæ йе ‘фсымæр Таймураз та æмхъæлæсæй оммен кодтой.

Минас кæнын куыддæр райдыдтам, афтæ Левæ йæ мад Нинаæмæ аивæй бадзырдта:

— Дæлæ уынджы бандоныл цы æвæгæсæг лæг бады, уымæн мын, дæ хорзæхæй, иу чыри æмæ дзидзайы кæрдих атух, æз ын сæ арвитон, науæд мæ къæбæр мæ фарсыл нæ бахæцдзæн.

Левæйы хъысмæтыл хъуыды кæнгæйæ мæ зæрдыл æрбалæууыд, кæддæр мын нæ мыггаджы хистæр Черчесты Батрадз цы хабар ракодта, уый.

Цæвиттон, Цъамады бирæ азты размæ Батрадз цыд уæлыгæс, сæ хæдзар дардтой бирæ фос. Фысвосæй-иу цы æхсыр æрдыгътой, уый-иу ныккодтой стыр нарæгхъуыр дурынты. Иухатт, дам, кæсæм æмæ иу цæргæс уыцы æхсыры дурынтæй иуы куыддæртæй куы ныббырид. Фыййæуттæ афæлвæрдтой йе сласыныл, фæлæ сын нæ бантыст. Сæ къух ыл ауыгътой. Æхсæв-бонмæ йæ базыртæ цагъта æмæ цагъта... Æмæ йæ базырты змæлдмæ æхсыр бацахст. Цыхт хæрдмæ сита цæргæсы æмæ афтæмæй сбырыд нарæгхъуыр дурынæй. Йæ бумбули хæххон рог уæлдæф æмæ хуры фыццаг тынтæм куы бахус, уæд та ногæй стахт бæрзонд арвы тыгъдадмæ.

Лалыты Левæйы цардвæндаг мын мæ зæрдыл уыцы рагон хабар æрлæууын кæны...

УАРЗТЫ ФЫН

НÆЗЫ БÆЛАС

Мæ рудзынджы размæ
Йæ цæнгтæ æнæвгъау
Ныззылдта нæзы бæлас дард.
Сæрдыгон изæрты
Фæбадын йæ разы
Æмæ дын фæмысын дæ зард.

Мæ сæрмæ цъæх арвыл
Ыстъалытæ худынц.
Цæуыл у сæ цин цымæ ныр?
Йæ сау нымæт æхсæв
Æрæмбæрзта хъæуыл,
Мæ алыварс бæстæ ныммыр.

Тæхуды ‘мæ райсом
Йæ уарзоны хъæлæс
Кæй батавдзæн хурау фæлмæн.
Æрмæстдæр ма иу хатт
Дæ дард «балцæй» раздæх,
Дæ иу фенд дæр — удхос мæнæн.

Æрбалæуу мæ фарсмæ
Кæддæрау уæндонæй,
Æрбайсаф мæ удæн йæ рыст.
Дæ цæхæр цæстытæй
Мæ уды цъæх арвыл —
Æрвæрдынау иунæг ном фыст...

КÆСЫН ДÆМ АЗ

Мæ буц уарзон, мæ сусæг дæ æмбæхстон,
 Мæ бон æй никæд равдисын нæ уыд.
 Мæхи дæуыл æз барджынау фæдзæхстон, —
 Кæд дæ, мыййаг, мæ сыгъдæг уарзт нæ хъуыд.

Кæсын дæм аз æмæ дæ уындæй райын,
 Мæ риуы арфы уарзты зынг ыссыгъд.
 Дæ къæхвæдтыл дын ног митау фæтайын,
 Дæ иу уындæй мæ уды рыст фæлыгъд.

УАЛДЗЫГОН ХУР

Зымæг бафснайдта йæ сасир,
 Ныр æрвон тауæг фæзынд —
 Уымæ рухс мыггæгтæ цас и!
 Ис æм зæрдæтæн та зынг.

Зымæг ма йæ фæстаг тыхтæй
 Митфæзгъæртæй дары урс.
 Хур сæ басудздзæн цъыбырттау,
 Суадздзæн сын сæ бынæй рухс,

Бацæудзæн сæ быны дон,
 Уый дын зымæджы кæрон.

Къæвда у уый æви цæссыгтæ?
 Кæд Хуры чызджытæ кæуынц,
 Мæ уарзты дзæгъæлы кæй сыгъдтæн,
 Мæнæн кæй нæ уыди дæ уынд.

Дæуæн кæй басгуйхтæн æндæргæу
 Æмæ кæй нæ федтай мæ арв,
 Дæхи кæй байуæрстай æндæртыл,
 Фынау кæй фесæфтай дæ цард...

Мæнæн мæ цъæхсæртæ — уæлæрвтæ,
Мæнæн мæ буц къона — мæ Ир.
Мæ амонд хурау у æнæрцæф,
Мæ фæндаг суадонау — æрвирд.

Мæ рис, мæ царды рухс, мæ уарзон,
Мæ зæрдæ мын куы басыгъта дæ мæт...
Куыд фидар дæ! Къæдзæхау дæ фæразон,
Нæ басастæ, нæ дыл фæтых хъысмæт!

Æгъатыр цард дын басыгъта дæ зæрдæ,
Рæстæй дæ 'фхæры афтæ тынг цæмæн?!
Фæлæ зын рæстæг не 'руагътай дæ гæрзтæ,
Дæ фыццаг хæс — ирон адæм дæуæн!

Зын у цæрын. Мæтæй хуыздæр у зарын,
Фыдбон, фыдлæгæн бирæ цæрæн нæй.
Куы фестин хуры тын, дæ зæрдæ дын куы ссарин,
«Мæ цардæмбал» — куы зæгъис ды мæнæй.

Ацы бонæн ба кæнæн куы уайд,
Йе та йæ дæ хъæбысы ныттух!
Сыфтæр мæ йæ зæрин рухсы найы,
Бæрз æруагъта ме уæхскыл йæ къух.

Ацы бонæн ба кæнæн куы уайд,
Йе та йæ дæ хъæбысы ныттух!
Фæззæджы цин цæстыты раз тайы,
Риуы та фылдæр кæны йæ рухс.

Бур сыфтæртæ зивæггæнгæ хауынц, —
Саумæр фестдзæн се 'нусон цæрæн.
Гъæй-джиди, фæстæмæ сæ æрцауындрæ —
Ногæй калой къалиутыл тæмæн...

Нымад у алцы æрдзæн,
Куыд зондджын у йæ зæрдæ! —
Йæ сау дзыгъуыртæй бæрзæн
Йæ урс кæны бæрæгдæр.

Ирон сылгоймаг, арфæйаг дæ дугты,
Ды — царды цин хъæбулимæ æдзухдæр,
Цыма сæуæртæх дидинаæджы къусчы,
Раст афтæ саби фидауы дæ къухты.

НÆ ЧЫСЫЛ ХУРТÆН

БЫЗЫККАТЫ Земфирæ

АРС ÆМÆ ГЫЦЦЫЛ ЧЫЗГ

Аргъау

Цардис æмæ уыдис арс. Иу фæззыгон бон хъуыдыты ацыд, æмæ бирæ сагъæсты фæстæ сфæнд кодта, зымæгмæ мæхицæн хъарм æмæ фæлмæн хуыссæн скæнон, зæгъгæ. Фæцыд хъæд-хъæд æмæ егъау тулдз бæласы бын иу æргъом хус сыфтæртæ æрæмбырд кодта æмæ сæ æккойæ бахаста йæ хуыккоммæ.

Бафæллад, æрбадт. Кæсы сыфтæртæм:

— Адон мын æрмæстдæр дзæбæх гобаны фаг сты. Цæуон-фæцæуон æмæ ма æххæст хъæццулы фаг дæр æрæмбырд кæнон.

Æрæмбырд та кодта иннæ тулдзы сыфтæртæ. Фæхаста сæ хъæбысыдзагæй, офф-офф кæнгæйæ, йæ цæрæнуатмæ. Гобан æмæ хъæццул æхсæры лыстæг уис-уæрдæхтæй барæтыдта. Уалынджы та йæ хъуыдыйы æрæфтыд, нывæрзæнæн баз æмæ мутакайы фаг дæр бамбырд кæнын бæрз æмæ хæрис бæлæсты сыфтæртæй. Уыдон ын ома йæ хъуынджын сæргæн ноджы фæлмæндæр уыдзысты.

Бирæ фæцыдаид зылынкъах, чысыл фæрахау-бахау кодтаид, чи йын цы зоны, фæлæ иуахæмы бафтыд цæугæдоны былгæронмæ, кæсы зæхмæ: йæ алыварс, чи ‘рызгъæлд, дуне ахæм алыхуызон сыфтæртæ... Стæй дын чысыл фалдæр сыфтæрты ‘хсæн гыццыл сырх къаба æмæ къаннæг сырх дзабыртæ суыдта.

— Адон та кæй æнæнтыст чызджы бабитæ уой, цымæ? — дисты бацыд арс æмæ алырдæмты ахъахъхъæдта. Уалынмæ йæм райхъуыст сывæллоны зарын:

*Цæугæдоны, сабитæ,
Рацæут фæнайæм!
Ацы ирд хуры тынтæ —
Ахæссæм нанайæн!*

*Ра-ра-ра! Ра-ра-ра!
 Ра-ри-ра! Фæнайæм!...
 Ацы ирд хуры тынтæ —
 Удыхос нанайæн.*

Арсы стыр зæрдæ бынтон æрфæлмæн: чызг-сывæллон хъыллппытæ, цъæппытæгæнгæ сцæйхызт донæй.

— Агу-у-у! Агу-у-у!... Кæй гæбули зары, уый?! Кæй рæсугъд хъæлæс зæлы ацы райдзаст сæрдыгон хурбон!?

— А-а-а! Чи дæ, чи?!

— Æз дæн хъæды æнусон гæс Арсыхъо! Ды та?

— Æз та Æнайы дзиба-чызг дæн... А... А... А-ла-нæ...

Арсыхъо йæм куы фæхæстæгдæр, уæд чызг фæсыпп, стæй ныккуыдта арсы хъуынджын уындæй:

— Æ-на-а-а! Æз Æ-на-мæ цæ-уын!..

— Ма ку, ма тæрс суинаг Бæстырæсугъд! Æз дæ уайтæккæ дæр бахæццæ кæндзынæн Æнама.

— Мæ габа æмæ мæ галатæ та цы фесты!?! — Æмæ та Аланæ хæкъуырццæй ныккуыдта.

Арс батыхстис, скатай, уæдæ ацы хуры тын сывæллоны цы хуызы басабыр кæнон, зæгъгæ. Узгæ-узгæ йæ фæстаг къæхтыл азгъордта æмæ йын æрбадвта йæ къаба æмæ дзабыртæ, скодта йыл сæ, хъавгæ ‘вналгæйæ. Стæй йæ йе ‘ккой сæвæрдта æмæ йæ бæлæсты ‘хсæнты къахвæндагыл фæхæссы хъæуырдем. Сывæллон æрсабыр. Арс ын зарæг зары, йæхи лæппынтæн кæй фæзары, уый — æндæр нæ зоны:

*Мæнæн мæ цот хъуынджынтæ,
 Иуæй иннæ уындджындæр!
 Хъарм, фæлмæн сæ хуыссæн,
 Аргъæуттæ сын фæмысын.
 Алкæй цот дæр хорз у,
 Удаен уарзын хос у.*

Чызг бынтондæр æрсабыр, фæхъуыста арсы зарæгмæ, стæй йæм суæндыд:

— Дядя Арсико...

— Æз Арсыхъо дæн, Сико нæ дæн! Стæй дядя дæр нæ дæн, фæлæ — дада! Нæ зоныс уæхирдыгон иронау, мæ лæгуын — æнæхъуын къона?

— Зонын ... Ёцаг цъэрттæ рæмыхстытæй...

— Цъэрттæ рæмыхстытæй нæ, фæлæ цъæррæмыхстытæй: дæ мад дæ иннæ ацафонмæ куы нæ сахуыр кæна сыгъдæг дзурын йæхи мады ‘взагыл, уæд мæ, зæгъ, арс йæхирдыгонау сахуыр кæндзæн æмæ уйдонимæ хъæды цæрдзынæн.

Хъæуы кæрон арс чызджы кæрдæгмæ æруагъта. Уый, фæстæмæ фæкæс-фæкæсгæнгæ, атъæбæртт ласта йæ мад-мæ. Радзырдта йын, арсимæ куыд фембæлд æмæ йын цытæ бафæдзæхста, уыдон.

Мад Аланæйæн ирон æвзаджы ахуыргæнæг агурæг нæхи ирон Туркмæ ацыд: ам, Ирыстон-Аланыстоны, сабиты суанг суахилийы æвзаг зонын дæр сахуыр кæндзысты, фæлæ ирон æвзагыл кæсын æмæ фыссын та — нæ, ницы хуызы!

Уый та уын абоньккон аргъау-биргъау, нæ хуры тын сабитæ.

КОКОЙТЫ Эльзае

АЛАНЕТТАЙÆН

I

Аланеттæйы фæнадтой,
Базон-ма, цæй тыххæй? —
Цайæ йедзаг цайцымæн, дам,
Рарæцыгъта фынгæй.

Аланеттæ та гыццыл у,
Уый нырма цы ‘мбары?
Знон нанайæн дæр йæ хыссæ
Раппæрста æд арынг.

Фæлæ йæ нана нæ нæмы —
Аланеттæ зоны
Æмæ уый фæлмæн хъæбысæй
Никамæ фæкомы.

II

Знон нæ гыццыл Аланеттæ
Кæрты хъазты хъазгæ федта
Æмæ райдыдта кæуын:
«Гыццыл урс хъаз мæ хъæуы!»

Гыццыл хъаз нæ комы ахсын,
Райдыдта йæ мадмæ уасын, —
Февзæрд уайтагъд мад йæ цуры,
Гыццыл æм кæугæйæ дзуры:

«Аланеттæ мæ нæ уадзы,
Рацæй мын тыдта мæ базыр!
Ардыгæй мæ акæн тагъд!»
Худы лæппынмæ йæ мад:

«Ма тæрс. Цу дæхицæн хъаз.
Ам дын ницæмæй у тас.
Аланеттæ дæр дæ уарзы,
Нал дын райваздзæн дæ базыр».

АЕНАНОМ ИНГАЕН

Радзырд

Фæсвæдыххæу стыр нæу. Фæлæ йæ сæ гыццылтæй дæр не схондзынæ. Рæстæмбис хæу цы вæййы, уый у быдираг хæуыты ‘хсæн. Дыууæсæдæ хæдзары бæрц дзы ис, мин цæрæгæй фылдæр. Цалдæр азы размæ хæугæрон фæзы хæрдмæ фæцыд æмбисонды аивгонд цыртдзæвæн. Йæ алыварс мрамæрæй къæйтыл, хæубæстæйæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты чи фæмард, уыдоны номхыгъдтæ. Алы къæйыл дæр — дыууиссæдз æдзард хæстоны мыггаг æмæ ном. Дыууæсæдæ хæбулы фæхъуыдысты Фæсвæдыххæуæй.

Цыртдзæвæн куыд байгом кодтой, уый канд амы цæрæг хистæрты зæрдыл нæ лæууы. Бирæ уазджытæ сæм æрцыд алы рæттæй, суанг ма дзы сæхи хæууккаг стыр хицау дæр сæмбæлд, ноджы цалдæр инæлары. Куывд скодтой цыртдзæвæны номыл, стыр куывд. Фæзы цъæх нæууыл равæрдтой фынгтæ. Æрмæст куывды хæлдзæгдзинад нæ цырен кодта, алчидæр йæхи æнкъардта, цыма хæубæсты æдзард хæбатырты номыл хæрнæджы бады, уыйау. Куыд æмбæлд, афтæ сын æгъдаумæ гæсгæ рухсаг дæр загътой, сæ ном сын мыггагмæ мысынхъом куыд уой, уымæ дæр батæхуды кодтой.

Афæдзы фæстæ раст уыцы бон, Уæлахизы бон, æдзард хæстонтæй хæстæг кæмаен уыд, уыдон дыгай кæрдзынтимæ æрбамбырд сты цыртдзæвæны размæ æмæ та рухсаг загътой сæ хиуæттæн. Афтæ бакодтой уый фæстæ аз дæр. Æмæ хæуы фæзындис ног æгъдау: тыгъды быдыры чи фæмард, уыцы хæстонты номарæн æгъдау.

Хæуыхицау Мæсыгаты Гацыр дæр æй йæ зæрдæмæ хæстæг айста, хорзыл æй банымадта æмæ сфæнд кодта иннæ аз уыцы æгъдау ноджы кадджындæр уавæры скæнын. Рагацау сбæлвырд кодта, цыртдзæвæны размæ чи æрбамбырд вæййы, уыдоны, сарæзта номхыгъд.

Иу бон куы уыдис, уæд Гацыр азылд хъæуы уæлмæрдыл. Йæхи цæстæй федта, хæсты хъæбатырты ингæнтæ цы уавæры сты, уый. Цыдæртæ фæбæрæг кодта йæхимæ, йæ блокноты фæфыста, хæстæй чи сыздæхт æмæ йæхи хæдзары чи амард, уыдоны мыггæгтæ.

Æрцыд, ныллæууыд уалдзæг, Уæлахизы боныл 65 азы сæххæсты уалдзæг. Гацыры зæрдыл хорз лæууыд, раздæр-иу хъæуты æмæ горæтты зиутæ кæй арæзтой, уый.

Иннæ бонтæй раздæр æрбацыд йæ куыстмæ Гацыр. Æрбадт стьофы фарсмæ æмæ райдыдта йæхинымæр нымайын, 9-æм маймæ сæ цы куыстытæ сæххæст кæнын хъæуы, уыдон.

Фыццаджыдæр, ныссыгъдæг кæнын хъæуы уæлмæрд. Машина хъæудзæн, æнæмæнг, æмæ амалхъом Керымæй райсдзæн. Кусæнгæрзтæ хъæудзæн, цæвджытæ, белтæ, кæпитæ, сагæйттæ, фæрæттæ... О, хæдæгай, хырх дæр сæ хъæудзæн, бензинæй кусгæ хырх. Йæ сыхаг Ахмæтмæ ис ахæм хырх.

Æппынкъаддæр фондз æмæ ссæдз адæймаджы рацæудзæн зиумæ. Æмæ афтид голлаг хъен нæ лæууы, сихорæн дыууадæс дзулы æмæ иу фынддæс килæйы бæрц стурæ фыд, стæй æртæ асыгъчы адджын æмæ минералон дæттæ, суанг цæхх дæр. Æмæ хæлцы хъуыддаг хæстон лæг Цæронты Бароны фырт Будзийы бар бакæндзæн. О, хæдæгай, фынгтæ дзы фæцæйрох кодтой! Уыдон дæр Будзийæн бафæдзæхсдзæн. Æнæ ирон арахъхъæй куынæ сфидауа фынг? Рухсаг зæгъын, ау, уæддæр хъæудзæн. Папелойы арахъхъæй феппæлынц лæгтæ. Зынгыл, дам, дзы æртах куы 'рхауы, уæд, дам, ныппæртт кæны. Гъемæ йæ уыцы зæронд усæй балхæндзысты, лæгтæ дзы цас уа, уымæ гæсгæ...

Алцæуыл дæр бæстон ахъуыды кодта Гацыр, гæххæттыл дæр ма сæ ныффыста, чи цы кусдзæн, цы архайæг уыдзæн, уыдæттæ.

Æртыккаг бон райсомæй къух бакæнæн нал уыди Гацыры кусæн уаты. Æмæ адаммæ йæ цæстытæ цинаертгывд кодтой. Тынгдæр хосдзаутыл цин кодта. «Ацы куыстдзагъд лæгтимæ хæхтæ рафæлдахæн ис», — хъуыды кодта йæхинымæр. Йæ ных асæрфта æмæ райдыдта дзурын:

— Мæ дзæбæх хъæубæстæ, дæргъæтин ныхас нæ кæндзынæн. Алчидæр уæ зоны нæ уæлмæрды уавæр. Уæдæ, æрæджы цы цыртдзæвæныл цин кодтам, уый алфамбылай

дæр бæллиццаг нæу. Æмæ цалынмæ нæ худинаджы хъæр нæ айхъуыст, уæдмæ тæккæ райсом нæ дыстæ батулæм æмæ нæхи сраст кæнæм нæ табуйаг бынæтты раз... — Æмæ алкæмæн дæр бацамыдта, зиумæ йæ цавæр кусæнгарзимæ рацæуын хъæуы, уый.

Дыккаг бон сæумæраджы зиуæттæ æрбамбырд сты хъæуы астæумæ. Уæдмæ уым лæууыдысты дыууæ микро-автобусы. Фæзынд бырæттæласæн машинæ дæр. Уалынмæ хъæуы разамынды хæдзарæй кæрæдзи фæдыл рахызтысты къорд сылгоймаг æмæ нæлгоймаджы, сæ разæй Гацыр, афтæмæй. Салам радтой адæмæн, стæй иууылдæр бахызтысты автобустæм. Цыртдзæвæны раз сæм æнхæлмæ каст Гацыры шофыр Бола. Æрхъуыдыджын та разынд: йæ мадæн чыритæ акæнын кодта сæумæцъыккæй, æмæ сæ йемæ райста арахъхъы дурын æмæ цæххимæ. Цыхт æмæ ма йын цъæх хъæдындзтæ дæр атыхта йæ мад Фаризæт. Узал доны бидон дæр дзы нæ ферох Болайæ.

Цыппæрдæс хосдзау лæджы кæрæдзи фæдыл куы арæгъ сты, сæ разæй Гацыр йæхæдæг, афтæмæй, уæд ма уыдонæй хуыздæр цæмæ бакастайд адæймаг! Дыууæ зылды æркодтой цыртдзæвæны алыварсты, фæйнае дыууæ уисы ракарстой, æмæ цыртдзæвæн уæлдай тынгдæр сфидыдта.

Фæскуыст рухс загътой æдзæрд хæстонтæн æмæ ныр та сæ ных уæлмæрдмæ сарæзтой. Дæрд нæ уыдис уырæм.

Алчидæр йæ хæс зыдта æмæ уайтагъд февнæлдтой сæ куыстмæ.

Сихæрттæм уæлмæрд йæ хуыз æнахуыр райдзастæй скалдта. Уæдмæ фынгтæ дæр æрбаластой æмæ сæ цæттæ кæнын райдыдтой.

— Цæвæгджынтæ, нымадæй ма нын дæс минуты куыст баззад уæлмæрды тæккæ кæрон, — загъта Гацыр.

— Æмæ уым та цы ис? — афарстой йæ æмдзыхæй.

— Цомут æмæ йæ фенат.

Цæуынц Гацыры фæстæ. Кæсынц æмæ зæххæй зына-нæзына къуыпп дары зæронд ингæн, йæ уæлхъус згæхæрд æфсæйнаг дзуар.

— Ацы дзуар нæ кæддæры нæргæ колхозы куырдадзы арæзт у. Ам ныгæд у æбæрæг хæстон лæг: цинелы скъуыдтæ æмæ йæ майдан «За отвагу»-йæ базыдтой, чи у, уый. Бæргæ

сын уыд базонаен, чи уыд ном æмæ мыггагæй, стæй кæцон, уыдæттæн, фæлæ... Худинаг нын фæуæд, — хъæрзгæйæ фæци йæ ныхас Гацыр. Иннæтæ дæр афтæ тынг нынкъард сты, цыма уыцы æнæном хæстон лæг сæ туг-сæ стæгæй уыд.

Уæлдай зæрдиагдæрæй базылдысты ацы ингæнмæ, рохуаты йæ кæй нал ныууадздзысты, уый сæ ‘нгасыл фыст уыд.

— Цомут ныр æмæ нæ фыдæбон ныххæлар кæнæм, кæмæн балæггад кодтам, уыдонæн... — Гацыр йæ цæвæг йæ уæхскыл баппæрста...

... Хур ма уæлиау уыд, Гацыр сæ кæртмæ куы бахызт, уæд. Кæсы æмæ йæ къæбæргæнæг Сасинкъа хæдзармæ схизæн хъæдын асинтыл бады.

— Не ‘фсин, уæ, не ‘фсин!..

— Цы кæныс, нæ лæг? Æнхъæлдæн æмæ кæмдæр зынгыл фæлæууыдтæ? Цæй тынг æрттивынц дæ цæстытæ?

— Зынгыл фæлæууын дæр диссаг нæу ахæм куысты фæстæ. Абоны хуызæн разы никуыма уыдтæн мæхицæй.

— Хъарсы фидар ма басæтт?

— Хъарсы фидар та цы у, абон цы куыст бакодтам, уый раз!

— Уанцон нæу...

— Тæккæ райсом дæ ахуырдауты акæн уæлæ цыртдзæвæнмæ æмæ-иу уæлмæрдыл дæр дæ цæст ахæсс.

...Æрбабон. Гацыр уыцы бонау никуы ныффæстиат йæ хуыссæны. Йæхимæ куы базылд, уæд рацыд кæртмæ. Сасинкъа йæ размæ фæцис.

— Уæллæй, не ‘фсин, дысоны хуызæн адджын фынæй фæстаг азты никуыуал бакодтон... О, фæлæ уый та цавæр сау ахорæнæй амæст сты дæ къухтæ?

Сылгоймаг йæ къухтæм æркæстытæ кодта, бахудт:

— Æнарæхст куы уай, уæд... Раздæр уал мæхæдæг бæрæггæнæг ауадтæн уæлмæрдтæм дæр. Æмæ уыцы згæхæрд дзуар куы федтон, уæд фызылдтæн нæхимæ æмæ... Куыд уæ бафтыдтаин ме скъоладзауты цæсты?...

Гацыр æм кæсгæйæ баззад. Тынг дæрдтыл æрзылдысты йæ хъуыдытæ...

НӐГ НӐМ

БЫЗЫККАТЫ Александрæ

ТАБУЙАГ МЫН – ДÆ СУРÆТ

* * *

Даргъ балц... Уырысы мæ рагбонтæ згъордтой,
Иры зæххыл та фæцыди мæ тъæпп.
Ам мын мæ зæрдæйы къæсæртæ хостой
Суадоны хæл-хæл, мæ урс бæхы сæпп.

Мады хур, мады хъарм, хъуаг сæ нæ уыдтæн,
Иры фарн, Иры ‘фсарм туджы фæци.
Уалдзæг мын хъарм уыд, зымæг дзы нæ сыдтæн,
Фæлæ дзы ме ‘взаг нæ тавта йæхи...

Даргъ балц... Уырысы мæ рагбонтæ згъордтой,
Иры зæххыл та фæцыди мæ тъæпп.
Ам мын мæ зæрдæйы къæсæртæ хостой
Суадоны хæл-хæл, мæ урс бæхы сæпп.

* * *

Йæ цæстытæм ын бакæсут лæмбынæг,
Дунейы цин, дунейы мæт... ныммынæг
Дыууæ арф цъайы бын...
Æмбæхсы уым йæ рухс бæллиц, йæ зын...

О, фесæфтæн, ныххаудтæн дзы æз дæр,
Æмбæхст монц, уарзт хуымæллæгæй фыддæр
Æртыхстысты ныр хъал чызгыл... Фæсурæд
Мæ уарзт дæ рын! Табуйаг мын – дæ сурæт.

* * *

Зымæг хæхты.
Мит тъыфылæй
Доныл бады.
Æрдз æрфынæй...

Фæздæг фатау
Арвмæ сивæзт.
Кæс, йæ бынæй
Урс бон сирвæзт.

Феуæгъд цард
Æууад, æндзыгæй.
Акалд цæссыг,
Урс фæрдыгау.

Фæндыры хъазт,
Зæлтæ — удайст.
Уыцы бахудт...
Сæнттæ — хурдзаст...

Ме ‘взонг бонтæ —
Буц, мысинаг.
Нал дæн, чызгай,
Æз ысуинаг!

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

АРГЪÆУТТÆ

САУДЖЫН ÆМÆ МÆГУЫР ЛÆГ

Иу хатт куы уыдис, уæд мæгуыр лæг æмæ сауджын балцы араст сты. Мæгуыр лæгмæ уыди заинаг бæх, сауджынмæ — нæл бæх.

Цæуынтæ байдыдтой æмæ сыл иу ран баталынг, æмæ æхсæв уым баззадысты. Æхсæвы мæгуыр лæджы бæх ныззадис, æмæ байраг сауджыны бæхы цурмæ бацыд.

Райсомæй куы райхъал сты æмæ куы ракастысты, уæд сауджын бацин кодта, мæ бæх ныззади, зæгъгæ.

Мæгуыр лæг уыцы ныхас куы фехъуыста, уæд ын загъта:

— Ау, куыд ныззади, дæ бæх нæл куы у, уæд? Уый мæнæн мæ бæх заинаг уыд æмæ уый ныззади.

Уæд сауджын æмæ мæгуыр лæг хъаугъа кæнын байдыдтой, æмæ сауджын загъта:

— Кæд нæ сæттыс, байраг мæн у, ууыл, уæд уартæ хъæуы цæры ме ‘рдхорд æлдар, æмæ цом уымæ, æмæ йæ кæй байраг хона æз æмæ дæуæй, уый байраг бауыздæн.

Мæгуыр лæг уыцы ныхасыл сразы æмæ араст кодтой æлдары хъæумæ. Бацыдысты æлдары хæдзармæ. Æлдары ус сæм ракаст, æмæ йæ бафарста сауджын:

— Ме ‘рдхорд æлдар ам и?

Уый йæ бафарста, цы дзы кæнут, зæгъгæ, æмæ сауджын загъта:

— Мах мæгуыр лæгимæ балцы рараст кодтам. Мæнмæ уыди нæл бæх, мæгуыр лæгмæ та — ефс-бæх. Æхсæв ныл иу ран баталынг, уым бафысым кодтам, æмæ мæ бæх ныззади байраг, æмæ йæ мæгуыр лæг йæхи хоны.

Æлдары ус ныхæстæм куы байхъуыста, уæд сын загъта:

— Абадут уал иу чысыл, æлдар дæр зындзæнис уалынмæ, нæ уыгæрдæнтæ нын кæсæгтæ бахордтой æмæ уыдон сурынмæ ацыдис.

Уæд сауджын дис кæнын байдыдта:

— Ау, уый та куыд уыздæни, искуы ма кæсæгтæ уыгæрдæн бахордтой?

Æлдары ус, сауджын дис кæны, уый куы федта, уæд ын загъта:

— Ау, æмæ дæм уый та цы диссаг кæсы, дæуæн дæ нæл бæх байраг куы ныздадис, æмæ дæм уый куы ницы диссаг кæсы?! Сауджын басасти, мæгуыр лæгæн тых кæй кодта, ууыл, æмæ йын йæ байраг радта.

ÆЛДАРЫ ЧЫНДЗЫ АРГЪАУ

Царди æмæ уыди иу æлдар. Туг дзы дардтой, туг, фæлæ йæ туг райсын йæ бон нæ уыди. Тыхджын уыдысты йæ знæгтæ æмæ сын хинæй куы ницы сарæзтаид, уæд æргом тыхæй ницы бафтыдаид йæ къухы. Хъуыды кæнын байдыдта æлдар, цы амалæй райса йæ туг, цы фæрæз ын скæна. Бирæ фæхъуыды кодта, бирæ, æмæ æрæджиау сæвзæрди фæнд йæ сæры. Фæнд та уыди ахæм фæнд, æмæ йæ сæххæст кæнынæн хъуыди ахæм адæймаг, æлдары фæсномыгæй чи ‘мбæрстаид. Æлдарæн уыди ус æмæ иунæг фырт, фæлæ уыдон, фæсномыг ныхас чи ‘мбæрста, ахæм нæ уыдысты.

«Бавзарон мæ амонд, — загъта æлдар, — мæ фыртæн ус ракурон, чи зоны æмæ мæ чындз разындзæн, мæ хъуыддагæн мæ чи хъæуы, ахæм адæймаг».

Ус æрхаста йæ фыртæн. Иу рæстæджы ацардысты. Æмæ æлдар зæгъы йæхинымæр: «Бавзарон мæ чындзы».

Æрбасидт йæ фыртмæ æмæ йæм дзуры:

— Дæхи бацæттæ кæн балцы: æмбисæхсæв раст кæнæм, бæхтæ рæвдз куыд уой, афтæ.

Лæппу сыстад æмбисæхсæв, аифтонг кодта бæхтæ, æмæ араст сты балцы фыд æмæ фырт. Хъæуæй иудзæвгар ацыдысты, афтæ фыд дзуры йæ фыртмæ:

— Лæппу, нæ фæндаг нын ацыбыр кæн.

— Фæндаг бæндæн нæу, куыд æй ацыбыр кæнон? — загъта фырт.

Фыд баздæхт æмæ фыртæн адæмæн æмбисонды над скодта.

Уыйадыл фæстæмæ сæ хæдзармæ æрбаздæхтысты.

Æризæр. Адæм схуыссыдысты, æлдары бинонтæ дæр афтæ. Уæд æлдар фырт æмæ чындзы уатмæ йæхи аивæй баласта æмæ сæм хъусы. Уаты цауы дзурын:

— Къуыри балцы куы цыдыстут? — загъта чындз фæрсагау.

— Цæй балц æмæ цæй æндæр! Уый йæ зæрды мæн нæмын уыди æмæ мæм хорз базылди фæндагыл йæ ехсæй, — загъта æлдары фырт.

— Ахæм лæджы хæрæгæн ма ныддардæуа, — загъта чындз, — исчи ма дæ карæн адæймаджы, ноджы йæ иунæг фырты, афтæ æфхæры?

Райсомæй æлдар дзуры йæ усмæ:

— Нæ чындз ахсæв мæ хæдзары куыд нал схуысса, афтæ бакæн, — уымæй махæн чындз нæй.

— Цы дын кодта, æгæр дзæбæх адæймаг у?

— Ахсæв мæ хæдзары цæмæй нал схуысса, уый бакæн! — загъта та æлдар.

Арвыста æфсин йæ чындзы, æмæ та сæ фыртæн æрхастой æндæр чындз. Бонтæ та сыл аивгъуыдта. Æфсин æмæ чындз кæрæдзийы æруарзтой. Уæд та æлдар æрбасидти йæ фыртмæ æмæ йын дзуры:

— Æмбисæхсæв бæхтæ цæттæ куыд уой, афтæ. Раст кæнæм къуыри балцы. Араст та кодтой фыд æмæ фырт балцы. Цæй-бæрц ацыдысты, чи зоны, фæлæ та фыд дзуры йæ фыртмæ:

— Лæппу, æнæ донæй аг куы рафыцын кæнис.

— Ау, æмæ дын æнæ донæй аг куыд рафыцын кæнон? — загъта фырт.

Æлдар та фæнадта йæ фырты, æмæ раздæхтысты сæ хæдзармæ.

Æхсæвы, адæм куы схуыссыдысты, уæд æлдар хъусы, фырт æмæ чындз цы дзурдысты, уымæ.

— Цæй тагъд фездæхтыстут, — загъта чындз, — къуыри балцы цæуынмæ куы хъавыдыстут?

Лæппу радзырдта йæ усæн сæ балцы хабар, куыд æй снадта, цæй тыххæй йæ снадта, стæй ма загъта:

— Нæмынмæ мæ асайдта, æндæр æй балцы мæт уыди, цы!

— Хæрæг ыл ма слиуыра ахæм зæрондыл! Исчи ма афтæ æфхæры йæ иунæг бындары? — загъта ус.

Æрбабон та ис, афтæ та æлдар дзуры йæ ‘фсинмæ:

— Нæ чындзы арвит йæ фыды уæлартмæ, ахсæв нæ хæдзары куыд нал уа, афтæ.

— Цы дыл æрцыди, дæ хорзæхæй, стæй дæ цы хъæуы чындзимæ? Чындзыл цытæ ‘мбæлы, уыдон æгæр хорз дæр ма кæны. Ноджы иу арвыстам, ныр та дыккаг? — дзуры æфсин.

— Уый зон, æмæ ма нæ чындз ахсæв нæ хæдзары куы схуысса, уæд дæуæн дæр ам бынат нал ис!

Арвыстой та чындзы йæ фыды уæлартмæ. Æлдар катайыл сси, хъуыды кæнын та байдыдта æмæ сфæнд кодта. Æрбасидт йæ фыртмæ æмæ йын дзуры:

— Баздæх æмæ нæ фыр ды фыццаг атæр. Хъæутыл æй æрзилын кæн, бахъар æй, кæд æй исчи балхæнид. Ауæй йæ кæн фондз сомыл, йæ сæр, йæ дыууæ фарсы нæхи куыд уой, афтæмæй. Фæндаггаг дæ нæ хъæуы: дæхи-иу бацамон, æмæ дæ фысымтæ цæттæ уыдзысты, кæдæм бацæуай, уыцы ран.

Бирæ рахæт-бахæт фæкодта æлдары фырт фыр хъаргæйæ, фæлæ йæ æлхæнæг нæ уыди. Æлдары зонгæтæй та бирæтæ сагъæсы бацыдысты: «Никуыма æрцыди ахæм уæй. Чи балхæндзæн фыр уыцы аргъæй, ноджы сæр æмæ дыууæ фарсы уæйгæнæджы. Цыдæриддæр у, уæддæр рæдыд хъуыддаг у. Фæлæ лæппу йæхæдæг рæдийы æви йæ фыды зондæй, уый бæрæг дæр нæй».

Афæдзмæ ‘ввахс фæхатт æлдары фырт, фæлæ фыры æлхæнæг нæй. Фæстагмæ раздæхт сæ хæдзармæ. Йæ фæндаг цыди, сæ хъæумæ хæстæг чи уыд, ахæм хъæуыл. «Æххæст ма йæ ам дæр бахъарон», — загъта лæппу.

Фæцæуы уынгты. Амбæлди мад æмæ иу чызгыл.

— Уæ бон хорз.

— Дæ уд фидар уæд, — загъта мад.

— Мæ фыр мын балхæнут — фондз сомы йæ аргъ; сæр æмæ йæ фæрстæ мæхи.

— Нæ, нæ балхæндзынæн уыцы аргъæй, зынаргъ у, — загъта мад æмæ араст йæ фæндагыл.

Уæд æм дзуры йæ чызг:

— Райс æй, зынаргъ нæ, фæлæ нын лæвар кусæрттаг Хуыцау æрхаста.

— Налат, дæ фæндиаг лæппуйы зæрдæ куы балхæниккам, цæмæй дæм ракаса дзæбæх цæстæй! — загъта чызгæн мад.

— Нана, зæгъын, кусæрттаг лæвар у: фидгæ дæр ницы бакæндзыстæм, минас дæр фæкæндзыстæм кæйдæр фосæй.

Фæсасты мад æмæ лæппуйы сæ хæдзармæ бакодтой. Чызг дзуры лæппумæ:

— Махмæ кусарт чи акæна, ахæм нæй, фæлæ зивæг ма бакæн æмæ нын æй аргæвд, æз дæм фæкæсдзынæн. Райсом, Хуыцауы фæндæй, дæ кусарты дын дæ къухты бакæндзыстæм æмæ дæ афæндараст кæндзыстæм уæ хæдзармæ.

Хорз федтой сæхи уыцы ран. Райсом чызг кусартæн йæ дондзон (мизг) æмæ хæлцон (æйчытæ) бæлвырд батыхта хæцъилы мидæг æмæ дзуры уазæгмæ:

— Мæнае дын уый дæ кусарты аргъ. Хъусыс? Фæхæсс сæ æмæ сæ ратт дæ фыдæн.

Лæппу æрцыди йæ хæдзармæ. Фысы аргъ радта йæ мадмæ. Мад сæ райхæлдта æмæ бардиаг кодта, хæцъилы тыхт куы федта, уæд. Кæм сæ уæнды фыдæн схъæр кæнын!

Иу бон рацыд æви фылдæр, афтæ фыд фæрсы йæ ‘фсины:

— Нæ лæппу куы ‘рцыди, фыр куынауал æрласта, уæд йæ аргъ кæм и?

— Чидæр нын æй цæхджын сайд фæкодта: фыры аргъы ‘фсон ын чидæр йæ къухы скодта ахæм цыдæртæ, æмæ дæм сæ æфсæрмы кæнын сæ равдисын, — загъта мад.

— Рахæсс, æмæ сæм æркæсæм, — дзуры фыд.

Гæнæн нал уыд, æмæ сæ рахаста æмæ сæ æлдармæ радта, йæхæдæг сагъæсыл сси: «Мардзæн мын мæ иунаг хъæбулы, куы сæ фена, уæд».

Фыд райхæлдта хæцъилы баст, æркаст фыры дондзон æмæ хæлцонмæ, æмæ кæрон нал уыд йæ цинæн.

— Фæхæст дæн, — загъта æлдар, — цы хуызæн адæймаг агуырдтон, уый хуызæныл, кæд мын æй Хуыцауы цæст бауарза, уæд.

Басидт йæ фыртмæ æмæ йын дзуры:

— Сомбон нæ, дæ фыр кæм ауæй кодтай, уыцы хъæумæ фæцæуын хъæуы, дæ бæхтæ цæттæ куыд уой, афтæ.

Æлдар æмæ фырт уыцы ифтонгæй бараст кодтой сæ сыхаг хъæумæ, æрхызтысты къулыбадæг усы хæдзары фысыммæ.

Суазæг сæ кодта къулыбадæг ус, йæ бон цæмæйты уыди, уыдонæй.

Стæй йын æлдар дзуры:

— Нæ цыды сæр цæмæн уыди дæумæ, уый дын хъусын кæнын, æмæ мæм æрбайхъус. Фæнды мæ демæ хæстæг ба-

кæнын, æмæ нæ аккаг скæн ды дæр дæхицæн хæстæгæн: дæ чызджы дын курын мæ фыртæн усæн.

Ской кæнын дæр æй нæ уадзы кæулыбадæг ус.

— Æлдар, уыцы хæуыддаг не суыдзæн, суинаг дæр нæу. Ды — æлдар, æз — кæулыбадæг ус. Ды хæуамæ бацагурай де ‘мхуызон æлдари хæстæгæн æмæ уыимæ бакæн хæуыддаг, æз дæр иу мæхи ‘мхуызоны ссардзынæн, кæд Хуыцауы фæнда, уæд. Уазæг дæ скодтон, мæ бон цæмæй уыди, уымæй, фæлæ уыйбæрц æгады бынаты сæвæрдзынæ мæн, сидзæргæс усы, уый æнхæл нæ уыдтæн.

— Дæ чызг мæ хæдзари æфхæрд нæ уыдзæн. Æлдари фыртæн цы бинойнаг æрхæссай, уымæн цы кад, цы рад æмбæлы, уыцы кад, уыцы рад уыдзæн мæ хæдзари дæ чызгæн.

Кæулыбадæг ус ма бирæ фæдзырдта, фæлæ фæстагмæ сразы. Чындз та æрхаста æлдар.

Бирæ та рацыд, чысыл чындзыл, афтæ та дзуры æлдар йæ фыртмæ:

— Кæуыри балцы цæуæм, æмбисæхсæв нæ бæхтæ цæттæ куыд уой, афтæ. Æлдари фырты зæрдæ бауазал кæуыри балцы койæ, раст йæхи марыны онг сси, фæлæ уæздан туг кæй уыди, уый тыххæй ницы бафæрæзта йæ фыдмæ. «Мæ фыд у — маргæ мæ кæна, нæмгæ мæ кæна, — йæхи хæуыддаг у, йæ бар мыл цæуы», — загъта лæппу йæхинымæр.

Æмбисæхсæв ногхаст чындз фестад, бæхтæ арæвдз кодта, йæ сæрыхицауы райхæл кодта æмæ йæм дзуры:

— Уæлæмæ, бæхтæ рæвдз сты. Дæ фыды райхæл кæн, æмæ уæ балцы кой бакæнут.

Æлдар æмæ та фырт абалц кодтой. Иудзæвгар та куы ацыдысты хæуæй, уæд та фыд дзуры фыртмæ:

— Лæппу, нæ бæхтæ нын анард кæн.

— Æмæ сæ цармыдзаг куы сты, уæд ма дын сæ чердæм анард кæнон? Æцæг æмбисонды над скодта фыд йæ фыртæн æртыккаг хатт. Раздæхтысты сæ хæдзармæ. Изæры та æлдар хæусы йæ фырты уатмæ. Уырдыгæй цæуы дзурын.

— Цæй тагъд фездæхтыстут, стæй цæй æнкъард дæ? — фæрсы ус йæ лæджы.

— Æнкъард нæ, фæлæ мæнæй æндæр афонмæ йæхицæн исты фыдбылыз скодтаид, мæ фыд æмæ мæ мадæн фæгадæй куы нæ тæрсин, уæд. Ныр æртыккаг хатт балцы цæуæм,

æфсонаен мае асайы. Хъæуæй куы аиртæсæм, уæд мае уыцы ран снамы æмæ та фæстæмæ ‘рбаздæхæм нæ хæдзармæ. Уый дын йæ балц, уый дын йæхæдæг.

— Багъæц æмæ дæ уæд цы сæрæн снамы? — бафарста лæппуйы чындз.

— Цы сæрæн, куы зæгъай, уæд фæстаг хатт куы фæцæй-цыдыстæм, уæд мæм дзуры: «Лæппу, нæ бæхтæ нын анард кæн». Æз ын загътон: «Нæ бæхтæ фырдæрдæй тæпп куы хауынц, уæд ма дын сæ чердæм нард кæнон?» — радзырдта æлдари фырт.

— Æмæ дæ уæд фыццаг дыууæ хатты та цæмæн бафхæрдта дæ фыд? — ноджыдæр фæрсы йæ мойы ус.

— Фыццаг хатт мæм æваст дзуры: «Нæ фæндаг, дам, нын ацыбыр кæн». Фæндаг бæндæн нæу, тухæн ын нæй. Дыккаг хатт та мæм афтæ: «Æнæ донæй аг рафыц». Мæнмæ гæсгæ, йæ сæры магъз кæмæн фенкъуысыди йæ бынатæй, уый кæндзæн ахæм ныхæстæ.

Чындз байхъуыста лæппумæ, ахъуыды кодта ‘мæ загъта:

— Фыдмæ, мае хицаумæ, аххосагæй мисхал дæр нæй; диссаг у, маргæ дæ куыд нæ акодта, уыйбæрц йæхиуыл хæцын куыд бафæрæзта. Нæ бамбæрстай ды дæ фыды ныхæстæ, афтæмæй зын бамбаринаг нæ уыдысты. Фæндаг ацыбыр кæн дын куы загъта, уæд ын исты таурæгъ æрхастаис, ну зарæг ын ракодтаис, æмæ уæ фæндаг фæцыбыр уыдаид, дæ фыд дæ разыйæ баззадаид. Æнæ донæй аг рафыцын кæн дын куы загъта, уæд ын йæ лулæ йæ ронæй фелвæстаис, асыгъдæджытæ йын æй кодтаис, тамако йын дзы акæн, зынг дзы авæр, æмæ аг æнæ донæй рафыхтаид. Фæстаг хатт дын куы загъта: нæ бæхтæ нын анард кæн, уæд дæ бæхæй рагæпп кæн, æрхизын кæн дæ фыды, бæхты сæргътæ фелвас, сахæнтæ сыл авæр æмæ сæ хизызмæ аскъæр. Дæхæдæг нымæт кæрдæгыл æрытау, дæ фыдæн саргъ йæ нывæрзæн акæн. Бæхтæ дæр, уæхуыддæг дæр уæ фæллад суагътаиккат æмæ дарддæр æвæлмæстæй дардтаиккат уæ фæндаг. Райсом бонæй æлдар дзуры йæ бинонтæм:

— Дард балцы цæуын, æмæ мае барæвдзытæ кæнут.

Барæвдзытæ кодтой æлдари. Кæдæм цæуы, цæмæн цæуы, уымæй ницы схъæр кодта бинонтæн.

Иу кьорд рæстæджы аивгъуыдта, фæлæ æлдар зынаг нæй. Уый баздæхт æмæ ацыди, цæмæй сбæрæг кæна, йæ туджджынтæй йæ туг куыд амалæй райстанд, уый. Фæлæ æлдары туджджынтæ базыдтой, æрцахстой йæ, рафистæджытæ йæ кодтой æмæ йæ хьоргъы ауагътой. Сфæнд ыл кодтой, искуыдæм æй куыд ныууæй кæной, афтæ.

Æлдар бады хьоргъы æмæ сагъæсы бацыди, — иуæй йæ туг нæ райста, ныр та йын йæ фыдызнагтæ ныууæй кæндзысты йæхи дæр.

Цыдæриддæр уыди, уæддæр иуахæмы æлдар æрбасидын кодта йæ туджджынты хистæртæм æмæ сын дзуры:

— Ныфс мæ ис æмæ уæхицæн аккаг не скæндзыстут уе ‘мсæр адæймаджы фегад кæнын æнæхъуаджы. Бон бадгæ нал кæнын, æхсæв мæ хуыссæг нал ахсы фыр мæтæй, — мæ сæрæн мын цы ‘мбæлы, ахæм аргъ куы нæ скæнат. Курын уæ, мæ сæрæн аргъгæнæг мæхæдæг куыд уон, уыцы бар мын раттут, уыцы хатыр мын бакæнут, уыцы ‘гъдау уе знагæн скæнут.

— Дæ дзых дæ тæрхон фæуæд, — загъта йын туджджынты загъæг лæг.

— Уæдæ уын ай мæ сæры аргъ: æстдæс æстдæсы иусиуон галы, æстдæс-æстдæсы дыууæсиуон галы. Ноджы нæ хæдзары æртæ сызгъæрин цæджындзы. Баздæхæнт æмæ-иу къулгард райсæнт къулæй, фæсдуар æй саудурыл ассæнт. Хæдзары астæу æртæ цæджындзæй дыууæ уыцы ран ралыг кæнæнт, аннæ æнæхъæнæй рафтауæнт æмæ йæ уыцы хуызæнæй ардæм раласæнт. Курын уæ, уæ мыггаджы хуыздæртæй æртæ сминæвар кæнут мæ хæдзармæ, цæмæй фехъусын кæной уыдон мæ бинонтæн сæ лæджы хъуыддаг.

Туджджынтæ разыйæ баззадысты æлдарæй. Сæ хуыздæртæй æртæйы сминæвар кодтой æлдары хæдзармæ.

Æрæмбырд сты æлдары хæстæджытæ æлдары хæдзармæ. Ёрбадтысты тæрхоны. Бадынц, бадынц, хъуыды кæнынц. Уыцы рахъуыды-бахъуыды фæкодтой, фæлæ минæвæртты ныхас, æлдары ныстуан, æлдары сæры аргъæн бамбарынæн ницы фæразынц. Кæй нæ бафарстой, ахæм нал баззади, фæлæ иу дæр нæ бамбæрста æлдары ныстуан.

Фæстагмæ мыггаджы хистæртæ сминæвар кодтой æлдары ногхаст чындзмæ:

— Зонд хистæрæй кæстæры сæрыл нæу, сылгоймаг æмæ нæлгоймагæй дæр нæу. Нæ хæстæг, не ‘ввахсæй иу нал баз-зади, кæй нæ бафарстам, ахæм, фæлæ иу дæр дзуапп нæ радта æлдары ныстуанæн; ды дæр ма йæ куы нæ бамбарай, уæд цы бакæнæм, уымæн ницыуал хос зонæм нæ сæрæн.

— Æз бирæ дæр нæма рацардтæн, уынгæ дæр чысыл фæ-кодтон, зонгæ дæр бирæ нæма кæнын. Хистæртæ, хætæнты чи фæхатти, цæуæнты чи ацыди, уыдон кæй нæ бамбæрстой, уый æз кæм бамбардзынæн? Фæлæ, уæддæр, хистæрты цы фæнда, уый сæххæст кæнын стыр хæс у мæнæн.

Чындз ахъуыды кодта иудзæвгар, стæй байдыдта дзурын:

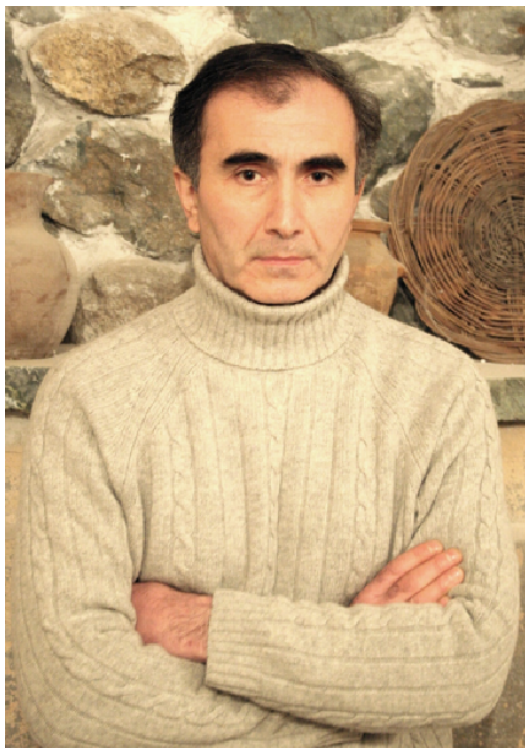
— Иусиуон галтæ сты æстдæс æстдæсы арцджын хæцæг адæм, дыууæусион галтæ — æстдæс æстдæсы, кард æмæ уартæй чи хæцы, ахæмтæ, æстдæс æстдæсы — фатæй чи схæцдзæн, ахæмтæ. Æртæ цæджындзы сты æртæ уазæджы-минавары. Къулгард у — уæхæдæг, уæ фæнд, уæ зонд, фæс-дуар саудур — уый та æз дæн. Æлдар фæрсын кæны мæн, цæмæй уын æз радзурон, йæ ныстуан цы амоны уый. Æлдары хъæуы æфсæддон адæм: æстдæс æстдæсы — æрцджынтæ, æстдæс æстдæсы — кард æмæ уартджынтæ, æстдæс æстдæсы фатджынтæ. Ноджы зæгъы æртæ уазæгæй, дыууæйы уал уæ тугмæ куыд амарат, аннæйы æфсæддон адæм куыд акæной семæ фæндагамонæг, уæд æлдарæн йæ хъуыддаг сæххæст кæнын бафтдзæн йæ къухы.

Чындз куыд загъта, афтæ бакодтой мыггаджы хистæртæ. Хæцæг адæм æлдарыл сæмбæлдысты, æмæ уый куыд æм-бæлди, афтæмæй йæ туг райста йе знæгтæй.

Уырдыгæй фæстæмæ зонынджын чындзæн æлдары хæ-дзары мыггаджы ‘хсæн, дзыллæйы астау уыди уæлдай кад, уæлдай æгъдау йæ зонд æмæ йæ хъаруйы руаджы.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты фендзыстут
Хъаныхъуаты Алыксандры куыстытæ.*

*Алыксандр райгуырди 1960 азы.
Каст фæци Дзæуджыхъæуы нывгæ-
нынады училищæ, стæй Ленинграды
Репины номыл нывгæнынад, скульп-
турæйы æмæ архитектурæйы инсти-
тут (В. М. Орешниковы æрмæдз).
Архайдта алыхуызон конкурсты. Йæ
нывтæ йын фенæн вæййы республи-
кон, зоналон æмæ æппæтуæрæсейон
равдыстыты.*

Хогадгы фын.

Фын суадоны был.

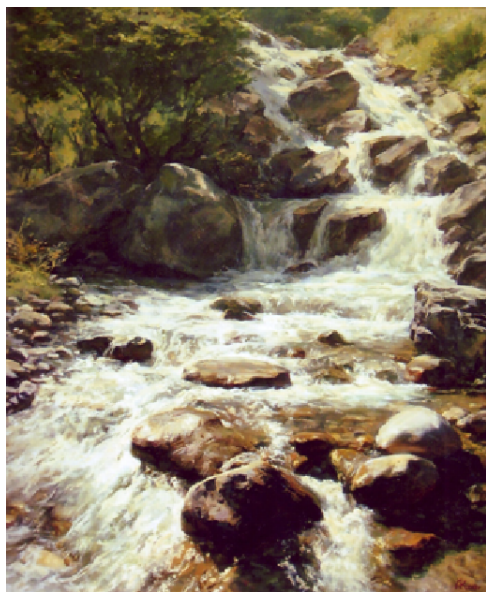

Сәумәрайсом Венецийы.

Денджызы был.

Хæххон фæндаг.

Хæххон дон.

Нæртон дунейы.

Зæронд гæнахы.

Легенда.

Кубачи.

Райсомы мигъ.

Асæст бон.

Дыгургом.

Дæлвæз.

Урс дидинджытæ.

Уардугтæ.

Натюрморт.

Натюрморт.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

МЗОКТЫ Аслæнбег

«УÆХИ АЛИ ФОН ТОКАТЫ – ДÆРГЪÆВСАГ ПАША»

(Токаты Алиханы сфæлдыстад астæуккаг скъолайы)

Дыккаг урок¹

I. Урок райдайы зарæг «Цыкурайы фæрдыг»-æй. Алиханы ныхæстæм музыкаæ ныффыста композитор Тедеты Владислав.

Ахуыргæнæг ратдзæни скъоладзаутæм цалдæр фарсты:

1. Уæ зæрдæмæ фæцыди Тедеты Владиславы музыкаæ? Фехуыстат ма раздæр ацы зарæг? Цæмæй фæцыд уæ зæрдæмæ?

2. Чи у зарæджы ныхæсты автор? Чи уыд Токаты Инусы фырт Алихан?

3. Цавæр æндæр зарджытæ ма æрцыди фыст Алиханы ныхæстыл?

4. Цавæр æнкъарæнтæ æмæ хъуыдытæ сæвзæрди уæ зæрдæты, ацы зарæгмæ хъусгæйæ?

II. Цыбыр ныхасы фæстæ ахуыргæнæг йæхæдæг аивæй кæсы Алиханы æмдзæвгæ. Уый фæстæ амоны сонеты зын-æмбарæн ныхæстæ æмæ дзырдбæстытæ. Ахуырдаутæ уыдон фыссынц сæ кусæн тетрады. Æмдзæвгæйы мидис æмæ анализ урочы цæудзæн ахуыргæнæджы фарстытæ æмæ хæслæвæрдтæм гæсгæ.

IX къласы ахуырдаутæ фыццаг хатт зонгæ кæнынц сонетимæ –æмдзæвгæйы æнахуыр формæимæ. Цыбырæй дзырдауыдзæни, кæд æмæ кæм фæзынд фыццаг сонет, чи уыд йæ сфæлдисæг æмæ куыд арæзт уыд (композици), уый тыххæй. Фыццаг ирон сонеты автор у Токаты Алихан. Куыд ын бантыст, цавæр мидис æмæ арф хъуыдытæ бавæрдта йæ сонеты, уый тыххæй цæудзæни ныхас ацы урочы.

¹ Райдайæн «Мах дуджы» ацы азы фарæстæм номыры.

Цыкурайы фæрдыг

Сонет

Мæнмæ цыкурайы фæрдыг ныр ис.
Æдзух вæййы мæнмæ æппæт, цы курон.
Уый нæу зæххон, уæларвонтæй у — хурон,
Дзæбæх кæны фыдниз, уый зоны рис.

Нæ радта уый мæнæн ыстыр дзуар Дзывгъис,
Нæдæр та Сафа, Уацилла, Æртхурон.
Æз калмæй байстон уый — уыди фыдхъулон,
Цæхæртæ калгæ сау маргæй сыгъдис.

Фæндонæй æз фæтæхдзынæн уæларвмæ,
Æркалдзынæн нæ зæхмæ Рухсæй тын.
Мæ ауон бæстыл райдайдзæн хæтын.

Дæлдзæхæн та ныккæсдзынæн йæ арфмæ,
Дунетыл таудзынæн рæсугъддæр фын.
Æз талынгæн æрхаудзынæн йæ тарфмæ.

Мыхуыргонд цæуы журналæй: « Мах дуг», 2003, №12.

Дзырдуат æмдзæвгæмæ:

Сафа — къонайы, уæларт рæхысы, цыргъаджы æмæ бинонты царды бардуаг.

Уацилла дыгуронау Елиа — ирон мифологийы у адæмы уарзондæр дзуæрттæй иу, æрвнæрды бардуаг, хоры зайæгхалтæ æмæ тыллæгыл аудæг дзуар.

Æртхурон — арты бардуаг æмæ Хурзæринæн акувыны тыххæй Ногбоны æхсæв цы гуыдын кодтой, уый.

Дзывгъисы дзуар — Уастырджийы номыл æппæты кадджындæр кувæндæттæй иу Куырттаты комы. Дзывгъисы дзуар кæддæр уыди Дзывгъисы хъæубæсты бардуаг. Хъæуы царджытæ, ам цы кувæндон ис, уый хонынц Уастырджийы кувæндон.

Цыкурайы фæрдыг — зынаргъ дуры мыттаг. Нарты кадджыты — мард æгас кæныны, цæфтæ дзæбæх кæныны тых кæмæ ис, ахæм фæрдыг. Ома, цы курай, уый дæттæг.

III. Фарстытæ æмæ хæслæвæрдтæ æмдзæвгæмæ:

1. Уæ зæрдæмæ фæцыди Токаты Алиханы æмдзæвгæ? Цæмæй?

2. Цы ахадындынад ис цыкурайы фæрдыгæн? Цæмæн афтæ хуыйны?

3. Нарты кадджыты Сосланы тыххæй циклы арæх æмбæлы цыкурайы фæрдыг. Ранымайут-ма, фæрдыджы кой цы кадджыты ис, уыдон.

4. Цы равдыста Алихан йæ æмдзæвгæйы цыкуырайы фæрдыджы хуызы?

5. Куыд бафтыди æмдзæвгæйы геройы къухы цыкуырайы фæрдыг?

6. Цавæр у цыкуырайы фæрдыг? Фарстæн дзуапп дæтгæйæ пайда кæнут æмдзæвгæйæ æмæ кадджытæй.

7. Цы у йæ бæллиц Алиханы лирикон геройæн?

8. Цæмæн зæгъы поэт: «Æз талынгæн æрхаудзынæн йæ тарфмæ»? Цы уыдзæн уæд?

9. Æмдзæвгæйæн ис символикон нысаниуæг, цыкуырайы фæрдыг та у символикон фæлгонц. Цавæр аивадон мадзæлттæй спайда кодта поэт уыцы фæлгонц аразгæйæ?

10. Хъодзаты Æхсар йæ уац «Поэты мәсыг» (Рæстдзинад, 2003, 10 декабрь) афтæ зæгъы Алиханы ну дзырды сусæгдзинады тыххæй: «Йæ уацмысты арæх æмбæлæм дзырд «марг»-ыл. Уыцы дзырдæн цы нысаниуæг ис, уый алчидæр зоны: адæм дзы фылдæр хатт пайда кæнынц, æппæрццæг миниуæг æвдисгæйæ. Алиханы æмдзæвгæты «марг» канд зианхæссæг нæу, фæлæ хæрзгæнæг, рухсдæттæг дæр. Марг ауагъди зæрдæйыл, æмæ зæрдæ пиллон скалдта, судзы, баццæвзалы. Марг зæрдæйæн фæахъаз, расыгъдæг æй кодта, æмæ ныр зæрдæ «цæхæр сыгъдæй рухс дæтты». Цæмæй адæймаг исты стыр хъуыддагыл фæцалх уа, уый тыххæй йæ хатгай фæхъæуы маргæй фæлварын дæр (ацы ран та марг дæр символикон хъуыды хæссы) — хъуамæ бавзара маст, хъыг, хъизæмар...» Цавæр миниуæг ис дзырд «марг»-æн æмдзæвгæйы?

11. Цæмæй хицæн кæны сонет хуымæтæджы æмдзæвгæйæ? Куыд арæст вæййы? Куыд хуыйнынц сонеты дыууæ цыппаррæнхъоны æмæ дыууæ æртырæнхъоны? (катрентæ, терцеттæ).

12. Кæм ныффыстауыд æппæты фыццаг сонет? Чи уыд поэттæй сонеттæ фыссынмæ тæккæ дæсныдæр? (Данте Алигъери, Франческа Петраркæ, Пьер Ронсар, Вильям Шекспир, Александр Пушкин).

13. Куыд арæст сты Алиханы дыууæ сонеты — «Цыкурайы фæрдыг» æмæ «Алыхуызон мæсыг»? Лæмбынæг æркъæсут сонетты рифмæтæм æмæ сын саразут схемæтæ. («Цыкурайы фæрдыг»: АББА, АББА, ВГГ, ВГВ; «Алыхуызон мæсыг»: АББА, АББА, ВГГ, ВГВ).

14. Сонет ахсы аккаг бынат ирон поэзийы дæр. Чи уыд фыццаг сонеты автор? Куыд хуынди йæ сонет?

15. Ранымайут-ма, ирон поэттæй сонеттæ чи сфæлдыста, уыдоны. (Чехойты Сæрæби, Цæрукъаты Алыксандр, Джыккайты Шамил, Малиты Васо, Хъодзаты Æхсар, Ходы Камал, Джусойты Нафи, Кокайты Тотрадз...)

16. Цæмæн равзæрста Алихан йе ‘мдзæвгæйæн сонеты формæ? Цы дзы равдыста символикон хуызы? (Йæ бæллицтæ, йæ зæрдæйы ахаст адæммæ æмæ райгуыраен бæстæмæ).

IV. Сонеты тыххæй.

Сонет (итайлаг æвзагæй sonare — зæлын, хъуысын) у цыппæрдæс рæнхъæй арæст лирикон æмдзæвгæйы хуыз. Рæнхъытæ рифмæ кæнынц ахæм схемæмæ гæсгæ: АББА, АББА, ВВГ, ДГД. Цæмæй хицæн кæны сонет хуымæтæджы æмдзæвгæйæ? Æппæты фыццаг, йæ арæсттæй. Сонеты иу хуызы вæййы дыууæ цыппаррæнхъоны (катрены) æмæ дыууæ æртырæнхъоны (терцеты). Ис ахæм сонеты хуыз дæр, æртæ цыппаррæнхъоны дырæнхъонæй арæст чи у, уыимæ йæ сæйраг хъуыды вæййы кæронбæттæны.

Сонет фыццаг хатт фæзынд Италийы XIII æнусы. Йæ райрæст баст у зындгонд итайлаг поэттæ Данте æмæ Петраркæимæ. Францы уыцы формæйæ пайда кодтой Ронсар, Верлен, Англисы — Шекспир, Польшæйы — Адам Мицкевич. Уырыссаг литературæйы дæр сонет рагæй у зындгонд. Сонеттæ фыстой Тредиаковский, Жуковский, Пушкин, Дельвиг æмæ ноджы

бирæтæ. XVII æнусæй фæстæмæ дыууæ фондзыссæдз азы бæрц поэтæ сонетæ сæ хъус тынг нал дардтой, фæлæ та йæ XIX æнусы романтиктæ сног кодтой. XX æнусы сонетæ фыстой Габриэла Мистраль (Чили), Иоганнес Бехер (Герман).

Сонет аккаг бынат æрцахста ирон поэзийы дæр. Фыццаг ирон сонет сфæлыста Токаты Алихан. Йæ ном — «Цыкурайы фæрдыг».

V. Алиханы царды хабæрттæ æмæ йæ уацмысты сусæгдзинæдтæ Хъодзаты Æхсарæй хуыздæр ну литературæиртасæг дæр нæма равзæрста. Сонет «Цыкурайы фæрдыг» урочы фарстаты руаджы скъоладзаутимæ иртасгæйæ, ахуыргæнæг хъуамæ спайда кæна Æхсары разыхасæй Алиханы æмдзæвгæты æмбырдгондмæ (Токаты А. И. Уацмыстæ. Дзæуджыхъæу: Ир, 1973). Уый зæгъы: «Æмдзæвгæ композицион æгъдауæй дæр у сонеты æппæт домæнты аккаг: алы строфа дæр æвдисы æххæст хъуыды. Фыццаг у экспозици, поэт нын æмбарын кæны, йæ ныхасы сæр цæуыл уыдзæн, уый: лирикон хъайтар буц у, йæ къухы цыкурайы фæрдыг кæй бафтыд, уымæй. Цы у, цæмæн хъæуы цыкурайы фæрдыг? Уыцы фарстæн дæр ис дзуапп фыццаг катрены. Цымæ куыдæй бафтыдис адæймаджы къухы ахæм æмбисонды хæзна? — сцымыдис вæййы чиныгкæсæг. Æмæ йæ фарстæн дзуапп ссары дыккаг катрены. Ам æмдзæвгæйы мидхъару цæуы тыхджындæргæнгæ. Фæстагмæ схизы йæ тæккæ бæрзонддæр рындзмæ: «Æз калмæй байстон, уый — уыди фыдхъулон, цæхæртæ калгæ сау маргæй сыгъдис». Ацы рæнхъыты уыйбæрц змæлд, уыйбæрц экспресси ис, æмæ мах æнкъарæм æрдзы сау тыхтимæ мæлæтдзаг тохы алы фæзылд дæр. «Фыдхъулон», «цæхæртæ калгæ» æмæ «сау маргæй сыгъдис», зæгъгæ, уыцы цалдæр дзырды руаджы поэт сарæзта тыхджын контрастон нывтæ, бавæрдта дзы зæрдæйы арфæй цæуæг æнкъарæнтæ. Цымæ цæй охыл уыд уыцы удуæлдай тох? — ноджы тынгдæр сцымыдис вæййы адæймаг. Æмæ кæд йæ фарстæн фыццаг строфайы иумæйаг дзуапп ссардта: «Дзæбæх кæны фыдниз, уый зоны рис», уæд сонеты фыццаг æмæ дыккаг æртырæнхъоны та поэт бæстондæрæй зæгъы йæ хъуыды: «Фæндонæй æз фæтæхдзынæн уæларвмæ, Æркалдзынæн нæ зæхмæ Рухсæй тын. Дунетыл таудзынæн рæсугъддæр фын...»

Кæронмæ райхæлди æмдзæвгæйы хъуыды, раргом йæ апп. Фæстаг рæнхъ у карды дзæхстау, сæмбæлы йæ нысаныл: «Æз талынгæн æрхаудзынæн йæ тарфмæ».

Ацы ныхæсты ирдæй зыны фыццаг ирон сонеты мидис, куыд арæст æрцыд, уый. Æмдзæвгæйы æвæрд ис арф философи, Æхсары хъуыдымæ гæсгæ «æппæт фæлтæртыл дæр чи ахады, адæймаджы стырдар идеалтыл чи дзуры, ахæм хъуыды. Уыцы хъуыдыйæн ис фидар национ бындур, паракат æмæ нуарджын уидæгтæ». Уыдоныл дарддæр ныхас бацайдагъ уыдзæн ахуыргæнæг æмæ скъоладзауты 'хсæн.

Алиханы сонеты идейон-аивадон мидис æвзæрст цæуы æндæр иртасæн куыстыты дæр (Тлаттаты А. Токаты Алиханы сонет «Цыкурайы фæрдыг» // Мах дуг, 2000, № 3 æмæ Джусойты Н. Ирон литературæ. Ахуыргæнæн чиныг IX къласæн. Дзæуджыхъæу: Ир, 2009). Уыдонæй дæр ахуыргæнæджы бон у спайда кæнын.

VI. Скъоладзауы радзырд «Цыкурайы фæрдыг Нарты кадджыты æмæ ирон адæмы царды».

Рагæй-æрæгмæ дæр фехъусæн ис ахæм ирон дзырдбаст: «Цыкурайы фæрдыг» (ома, цы курай, уый дæттæг). Бирæтæ нæ зонинц, цы амоны ацы дзырдбаст, цавæр нысаниуæг ын ис. Æз сыл фембæлдтæн Нарты кадджытæ куы кастæн, уæд. Кадæг «Сослан Бедухайы куыд æрхаста», зæгъгæ, уым кæсæм:

«Сфæнд кодта Сослан бахъахъхъæнын йæ уарзоны мард æртæ боны æмæ æртæ 'хсæвы. Бады марды уæлхъус, хъынцъым кæны. Иубон кæсы æмæ зæппадзы ну къуымæй калм рабырыдис æмæ йæ уарзоны мардмæ фæбыры.

Сослан цирхъ фелвæста æмæ дзы калмы ныццъыкк ласта. Калм дыууæ дихы фæцис, æмæ йæ фæстаг æрдæг уым баззад, йæ фыццаг æрдæг та фæстæмæ хуынцъы смидæг ис.

Бады та Сослан, хъахъхъæны. Иу заман та кæсы, æмæ калм фæстæмæ ралæстис, йæ дзыхы цыкурайы фæрдыг, афтæмæй. Калм цыкурайы фæрдыг йæ лыгыл асæрфта, æмæ дыууæ æмбисы баныхæстысты, афтæмæй уартæ фæстæмæ фæлидзы. Сослан дæр æм фæцырд ис æмæ йæ цирхъæй

ныццавта, бынтондæр æй амардта. Цыкурайы фæрдыг ын йæ дзыхæй райста æмæ йæ Бедухайы хъæдгомыл расæрфта — чызг райгас и. Йæхи айвæзтытæ кодта æмæ загъта: «Цæй бирæ фæфынæй кодтон!» Ракодта Сослан Бедухайы зæппадзæй æмæ йæ 'ркодта сæхимæ. Байдыдтой цæрын иумæ ус æмæ лæгæй Сослан æмæ Бедуха æмæ цардысты хъæлдзæгæй, кæрæдзийы уарзгæйæ!»

Цыкурайы фæрдыг уыд зынаргъ дуры мыггаг, æгас кодта марды, æвдадзы хос уыди цæфтæн.

Абайты Хъазыбег газет «Советон Ирыстон»-ы 1978 азы фыста уый тыххæй: «Уыцы фæрдыг кæй хæдзары уыдис, уый нымадтой амондджыныл. Кодтой йын табу, куыд дзуар, афтæ. Арæзтой йын хицæн бæрæгбон афæдз иу рæстæджы — ногбонты, кодтой йын кусарт, æхсыстой бæгæны сæрмагонд мигæнæнты, цыдис æм уынынмæ бинонты хистæр. Дардтой йæ зæлдаг хъуымацы тыхтæй. Тынг лæгъстæ-иу кодтой сæ цыкурайы фæрдыгæн, цæмæй сын æххуыс кæна се 'нæниздзинадæн, сæ фосыл сын æфтауа. Афæдз-иу æй иу хатт, йæ уыныны афон, куы федтой, уæд-иу æнæхъæн аз хæдзар цы уавæры уыдзæн, уый-иу зыдтой. Зæгъæм, фæрдыг, дам-иу, кæд цæхæртæ калдта, уæд бинонтæн ницы тас у, цæрдзысты дзæбæхæй. Кæд æмæ-иу тар уыдис, уæд нысан кодта фосы зиантæ. Кæд йæ фарсыл сау стъæлфæн уыд, уæд æнæмæнг æнхъæлмæ кастысты бинонты зианмæ.

Æмæ йын уæдæ куыннæ лæгъстæ кодтаиккой? Хъуамæ сæм мацауыл фæхæрам уа, науæд хорзырдæм куыд архайы, æвзæрæрдæм дæр афтæ. Уымæ ма, дам, «тæргай» дæр зоны, стæй, куы «фæмæсты» уа, уæд — алидзын дæр.

Кæцæй-иу сæм æрбафтыд, уымæн, æвæццæгæн, уæдыккон адам сæхæдæг дæр бæлвырд ницы зыдтой. Нæ хъæуккаг ус Абайты Бабале дзырдта, æз, дам, чынды куы æрцыдтæн, уæд нæ хæдзары æрæййæфтон цыкурайы фæрдыг. Хистæртæ йын куыд загътой, уымæ гæсгæ сæ зæронд усы сæрыл уыди стыр зыкъуыр. Иу узал зымæгон бон, дам, бадти къонайы фарсмæ, æмæ йæ сæрæй йæ размæ æрхауд æрттиваг дур. Уый уыди цыкурайы фæрдыг. Уыцы бонæй фæстæмæ, дам, йæ сæрыл цы зыкъуыр уыд, уый фесæфт. Фæрдыг дардтой

сæхимæ æмæ йын кад кодтой уæды æгъдæуттæм гæсгæ. Иу-ахæмы, æвæццагæн, цыкурайы фæрдыгæн йæ «кувинагтæ» йæ зæрдæмæ нæ фæцыдысты æмæ сын алыгъд...

Иннæтæ та-иу дзырдтой афтæ: хæдзармæ цыкурайы фæрдыг æрбахæссы калм, куы базæронд вæййы æмæ мæлынмæ куы фæхъавы, уæд. Иуæй-иу адæймагтæ та йæ сæхæдæг байсынц калмы дзыхæй. Кæлмытæ хыл куы фæкæнынц, уæд сыл дон бакалынц, æмæ цыкурайы фæрдгуытæ аззайынц хибарæй. Кæд æй хæдзармæ рахæссынц, уæддæр та сын æй кæлмытæй кæцыдæр фæстæмæ адавы. Кæлмытæ, дам дзы арæх фæхъазынц мæйдар æхсæвты. Калмæй цыкурайы фæрдыг чи фæисы, уый, дам-иу, тырныдта йæ амарынмæ: уæд фæрдыгæн давынæй тас нал уыдаид. Сæ къухты-иу куы бафтыд ацы хæзна, уæд-иу æй цалынмæ хæдзармæ 'рбахастой, уæдмæ-иу æй бавæрдтой бæласы сажилы. Кæд-иу бæлас афæдзмæ бахус, уæд æй нæ хастой, кæд нæ хус кодта, уæд-иу æй æрбахастой сæ хæдзармæ æмæ йын кодтой, уæлдæр куыд загътам, ахæм бынат æмæ кад.

Æрæджыйы онг дæр ма цыкурайы фæрдгуытæ уыди нæ хæхбæсты иу цалдæр хæдзармæ. Мæхæдæг æмæ ме 'мцахъхæнтæ куыд зонæм, афтæмæй уыди Згъуыбиры цæрæг Саулохтæм æмæ Ручъы цæрæг Дзерантæм. Рагæй сæм æвæрд сты, тынг рагæй, цалдæр фæлтæры раивтой, фæлæ сæ уæддæр, цæсты гагуййау, хъахъхъæнынц, лæггад сын кæнынц.

Ацы цымыдисаг æрмæг æз ссардтон мæ уарзон журнал «Мах дуджы» (2010, № 8, 139–140 ф.) æмæ йæ хæссын уæ размæ, сымах дæр куыд зонат нæ фыдæлты хæзнаты тыххæй. Чи зоны, æмæ уæ хæдзæртты дæр ис цыкурайы фæрдгуытæ, фæлæ сты æмбæхст ран, сымах дæр æй нæ зонут, кæм ис уыцы бынат, уый. Йæ афон куы 'рцæуа, уæд уын уæ хистæртæ радзурдзысты, æмæ сымах дæр хъæхъхъæндзыстут уæ мыггаджы цыкурайы фæрдыг (йæ кой йын кæнæн нæй никæмæн).

VII. Урочы фæстаг хайы ахуырдаутæй иу æнæ кæсгæйæ аив радзурдзæн æмдзæвгæ. Скъоладзауæн хъæудзæн бацамонын, куыд æй кæсын хъæуы, уый: цавæр хъæлæсыуагæй, кæцы дзырдтæ æмæ дзырdbæстытыл æвæрын хъæуы цавд

æмæ а.д., ну ныхасæй, ахуырдау хъуамæ зона æмдзæвгæйы мидис, поэты хъуыдытæ.

Хъодзаты Æхсар

Ирон сонет

*Фыццаг ирон сонеты автор
Токаты Алиханæн*

Ирон сонет! Цæргæсбадæн! Мæ удаен
йæ рухсдæр рындзæй ферттивы дæ тигъ.
Уæлвонг бæсты нæртон гæнах, дæ дуртæм,
табугæнгæ, æвзонг лæппу ныджджих.

Кæсыс сæ сæрты тархæдтæ 'мæ фурдтæн,
дæ цуры 'рхуыссы урс къæбысау мигъ.
Кæныс нæ таурæгъ стъалытæ 'мæ хуртæн,
сæрбахъуыды та басгуыхыс æрттигъ.

Ирон дзырдæн йæ фидауц дæ, йæ фидар,
йæ фарны хъæр. Æрыхъуыста дæм фидæн:
нæ фароныл, нæ абоныл-ну дзур.

Цы сæ бон у адзал æмæ тиранæн! —
дæ фисынай æнусоны нысанæн
ысцайбырсы фæдисы артау хур.

*Мыхуыргонд цæуы чиныгæй: Хъодзаты Æ. Къостайы
хæдзар. Дзæуджыхъæу: Ир, 1991. 177 ф.*

Фарстытæ æмæ хæславардтæ æмдзæвгæмæ

1. Цавæр хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ гуырын кæны Æхсары сонет уæ зæрдæты?

2. Поэт йæ уацмыс схуыдта «Ирон сонет». Дæумæ гæсгæ цæмæн? Цы зæгъинаг уыд автор йæ æмдзæвгæйы ахæм номæй?

3. Цавæр нысанта æвæры Æхсар, сонеттæ чи фысдзæн, уыцы поэтты раз?

4. Сонет, поэты хъуыдымæ гæсгæ, у «ирон дзырдæн йæ фидауц, йæ фидар, йæ фарны хъæр». Цæмæн? Зæгъ дæ хъуыдытæ поэты ныхæсты фæдыл.

5. Бацамонут дзырдты æмæ дзырdbæстыты нысаниуæг: цæргæсбадæн, уæлвонг бæсты нæртон гæнах, æрттигъ, фарны хъæр, æнусон нысан, хур ысцæйбырсы.

6. Паргом кæнут Æхсары сагъæстæ ирон сонет, ирон æвзаг æмæ адæймаджы хъысмæтыл.

7. Куыд сахадыдтой фыццаг ирон сонет æмæ йæ автор — Токаты Алихан ирон литературæйы рæзтыл? Цы хоны поэт «уæлвонг бæсты нæртон гæнах»? Цæмæн æм дзуры автор нæртоны номæй?

8. Уæ зæрдыл æрлæууын кæнут, ирон фысджытæй арæхдæр чи фыста сонеттæ, уыдоны нæмттæ.

9. Цавæр поэтикон мадзæлттæй спайда кодта автор ацы æмдзæвгæйы? Ссарут сæ тексты.

VIII. Хæдзармæ куыст: зæрдывæрдæй сахуыр кæнын Токаты Алиханы æмдзæвгæ «Цыкурайы фæрдыг»; ахуыргæнæн чиныджы фæрстыл (320—322 ф.) бакæсын сонеты тыххæй æмæ зонын йæ миниуджытæ ранымайын; бацæттæ кæнын радзырд «Токаты Алихан — фыццаг ирон сонет сфæлдисæг».

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

ХОЗИТЫ Петр

ÆЦÆГДЗИНАД ЗОНГÆЙÆ НАЛ УЫДЗÆН ИЛЛЮЗИТÆ...

(20-æм, 30-æм азтæ)

Цард доны к'усæй уæлдай нæу — кæцырдæм фæк'бул уыдзæн, уый ничи зоны, зæгъгæ, амонь ирон æмбисонд. Ацы ныхасæн йæ мидисыл арфдæр куы ах'уыды кæнæм, уæд æй, æвæццагæн, абарæн ис, куыд хицæн адæймагты, афтæ æнæх'æн адæмты х'ысмæтыл дæр. Адæмы цард дæргъвæтин рæстæгмæ кæнæ суанг цæрæнбонтæм дæр хорзырдæм, кæнæ æвзæрырдæм чи фæзильтæ, ахæм дугтæ бирæ уыдис историйы. Х'улон нæ фæкодта уый ирон-дыгурон адæмы дæр.

Вæййы афтæ, æмæ фыдбылызхæссæг æрдзон фæзындтæ дæр цæхгæр æнæх'æн фендæрхуызон кæнынц адæмы цард-вæндаг — зæххæнк'уыстытæ, донивылдтæ, фыднизтæ æмæ æндæр ахæмтæ. Хицæн адæмтæн нæ, фæлæ цивилизацитæн дæр нæ батæригъæд кæны æрдз — кæнæ сæ бынтон фесафы, кæнæ ма сын æндæрты 'хсæн æнæбары бынат схай кæны. Æмæ ахæм æрдзон тыхы раз адæймаджы бон ницы у, фæлæ арæхдæр рауайы афтæ, æмæ адæмтæ фесæфынц, кæнæ цауд-мæ æрцауынц сæхи æгуыдзæджы аххосæй.

Рагæй фæстæмæ адæмты 'хсæн цæуы мæлæтдзаг тох. Чи — сæрибарыл, чи — искай зæххытæ бацахсыныл, сæ исбон сын байсыныл æмæ афтæ дарддæр. Иумæ сгуппар вæййынц алы адæмты интересæ æмæ карз тохы мидæг, историйы фæлтæрддзинад куыд амонь, уымæ гæсгæ айрвæзынц, йæ иумæйаг х'ысмæтыл чи ныссагъæс кæны, уыцы адæм. Уыцы сагъæс æрбамбырд æмæ сиу кæны адæмы. Хонынц ма йæ национ химбарынад дæр. Æмæ ахæм рæстæг æнæмæнг фæзыны, уыцы æмбарынад тырысайау бæрзонд чи сисы, ахæм раздæуджытæ.

Æрдзы фыдбылызау уыдысты тæтæр-манголты æмæ Тимур-ы æрбабырстытæ алайнаг адæммæ 13-æм æмæ 14-æм æну-

сты. Куыд фæзæгъынц, сæ бындур сын ныззылдтой. Стыр адамы æххæст цард æрхауд, уæдæй фæстæмæ цард æмæ мæлæты ауæдзыл чи цæуы, куыд адам, афтæ фервæзын-фесæфыны хидыл чи дзедзырой кæны, ахæм хъысмæтмæ. Æмæ уый цæй аххосæй у? Æнæмадзал Адзалы алыварс алыхуызон уавæртæ кæрæдзийыл афтæ сбадтысты, æмæ дзы æнæсæфгæ нæ уыд? Æви нæ адам сæхæдæг нæ разындысты дæрдтыл кæсæг, иумæйаг нæ уыд сæ хъуыды, сæ мæт, æмæ сæ уый адыл хъаймæт баййæфта? Ацы фарстытæн цыма бæлвырдæй æппындæр ничи ницы зоны, афтæ мæм кæсы, уымæн æмæ фæлтæрты ‘хсæн бастдзинад чи бахъахъхъæдтаид, ахæмтæ нæ разынди. Кадджыты, аргъæутты æмæ æндæр алыхуызон мифты ма сын уынам сæ фæд.

Сæндидзыны дуг та нын цыма 19-æм æнусы кæрон уыдис, афтæ мæм кæсы. Уæд кæрæдзийы фæдыл фæзындысты, абон дæр ма Ирыстоны культурæ кæй номыл цæры, ахæм адæймæгтæ — фысджытæ, поэттæ, зонадон кусджытæ, чырыстон дины минæвæрттæ, рухстауджытæ, паддзахадон архайджытæ. Рæстæг афтæ æрдомдта, æмæ уыдон сæ хуыздæр куыстытæ бакодтой 1917-æм азмæ. Афтæ чи дзуры, ирон-дыгурон адамы Октябры революци талынгæй раласта, зæгъгæ, уый гæды ныхæстæ кæны, ахæмты æцæгдзинад зæгъыны мæт нæй, тыхсынц æрмæстдæр сæ идеологийы цæрæнбоныл.

Нæ адамы дарддæры цардыл тынг чи бандæвта, бындзарæй йæ чи аивта, ахæм дугтæ ма, мæ хъуыдымæ гæсгæ, ис цалдæр. Се ‘хсæн Уæрæсеимæ бануы цау 18-æм æнусы дыккаг æмбисы. Уый куына нымайæм, уæд иннæтæй иуæй дæр зæрдæ нæ рухс кæны — се ‘ппæт дæр сты зæрдæхалæн.

20-æм æнусы ирон-дыгурон адамæн ахæм хъысмæтлыггæнаен дугтыл, мæ хъуыдымæ гæсгæ, нымайын хъæуы 50-æм, 60-æм азтæ — уæд сæхгæдтой ирон скъола, æмæ бындур æвæрд æрцыд нæ адамы уырыссаг кæныны процессæн, стæй 20-æм, 30-æм азтæ — уæд та нæ адамы сæрыл атылди Сталины системæйы лæгмарæн цалх. Æвæццагæн, 14-æм æнусы хъаймæты фæстæ ахæм стыр фыдбылыз нæ адамыл нæ сæмбæлди. Цæмæн афтæ у, уый зын зæгъæн у, фæлæ ацы дыууæ трагикон дугыл, нæ историйы, æндæр рæстæджытимæ абаргæйæ, ныхас цæуы бирæ къаддæр. Бынтон уæлæнгай сæ ахуыр кæнынц скъолаты, уæлдæр ахуыргæнæндæтты.

Ноджы ацы трагикон азты фæдыл ис æппæты къаддæр литературæ. Уымæ гæсгæ нæм диссаг хъуамæ ма кæса, уыцы рæстæджытæ дзыллæты цæсты кæй нæ ахадынд, уый. Сæ зиан сæм кæй нæ хъары, уый дæр æмбæрстгонд у.

50-æм æмæ 60-æм азты ирон æвзагыл бандзæрстæуыд чъырын арт, æмæ йын уый йæ уидæгтæ хуыскъ кæныныл схæцыд. Ацы процесс абон дæр æйттæй цæуы. Ничи йæ баурæдта, кæд алыхуызон ныхæстæ хъуысы, уæддæр. Цæуы, уымæн æмæ æвзаг йæ гаччы сбадын кæнынæн иугай æрцæфтæ, уæлдайдæр та дунеон глобализацийы уавæрты, нымайын хъæуы мæстæймарæнтыл. Æвзæджы æмæ адæмы мæстæймарæнтыл.

О, фæлæ адæм 50-æм азты уæддæр физикон æгъдауæй нал цагъды кодтой. Фæци, зындгонд историк, ныртæккæ дзæнæты бадинаг Блиты Марк ирæтты ныхмæ барæй арæст геноцид кæй рахуыдта, уыцы æвыд-дывыдоны рæстæг. Марæн кард нын нæ адæмæй æппæты фылдæр скарста 1935–1939 азты. Уыдон сты официалон бæрæггæнæнтæ æмæ сæ, «Южная Осетия в коллизиях российско-грузинских отношений», зæгъгæ, йæ уыцы чиныджы пайда кæны нæ зындгонд историк. Ам æнæмæнг сæрмагондæй æмбæлы ацы чиныджы кой ракаенын, уымæн æмæ æрмæстдæр уым цæуы æххæстæй æвдыст уыцы трагикон рæстæг. Историон документты бындурыл, логикон æгъдауæй бæстон æмæ уырнинагæй.

Æмæ уæддæр Блиты Марк йæ чиныджы афтæ цæмæн фыссы, 30-æм азты ирæтты ныхмæ барæй арæст геноцид уыди, зæгъгæ? Цавæр æфсæнттæ йын уыд афтæ зæгъынæн? Факттæ æмæ логикон хъуыдыйы хатдзæгтæ, зæгъгæ, æвæццæгæн, уый уыдзæн æппæты растдæр дзуапп ацы фарстæн. Цæмæй уавæр æнцондæр æмбарæн уа, уый тыххæй æрымысын хъæуы 20-æм азты ног советон бæстæйы цавæр æхсæнадон-политикон уавæр уыдис, æмæ разамынд чи лæвæрдта, уый. Ныртæккæ дзырд сæйраджыдæр национ фарстыл кæй цæуы, уымæ гæсгæ уыцы къабазы разамонджыты кой кæнын хъæуы. Ам та хицауиуæг кодтой Иосиф Сталин æмæ Григори Орджоникидзе. Адæм æй фылдæр зыдтой æмæ зонынд йæ партион номæй, Серго Орджоникидзе. Уыцы рæстæг Сталин куыста большевикон партийы центрон комитеты генералон секретарæй, Орджоникидзе та лæууыди большевикон

партийы Фæскавказы крайы комитеты сæргъы, ноджы ма уыди ССР Цæдисы революцион æфсæддон советы уæнг дæр. Ацы дыууæ партион бодзы стыр ныфс уыдысты Гуырдзыстон ныг разамонаг элитæйæн сæ рагон милитаристон нысан сæ къухы бафтын кæныны хъуыддаджы. Æмæ уыцы нысан сусæг дæр нæ кодтой — уый уыди чысыл гуырдзиаг импери саразын. Ацы хъуыддаг иуцасдæр сæ къухы бафтыди, фæлæ сын уæддæр кæронмæ нæ бантысти. Мæнæ цы зæгъы уый фæдыл историон зонæдты доктор, профессор Дудайты Альберт: **«2008-æм азы ирон адæмы ныхмæ Гуырдзыстон радон геноцид кæй сарæзта, уый дызæрдыггаг нæу, фæлæ нæ цæмæндæр рох кæны уый, æмæ ацы трагедийæ иу мин азы размæ, 1008-æм азы, Абхаз æмæ Картлийы паддзахæдтæ куы бану сты, уый фæстæ Гуырдзыстон ссис импери. Ацы историон датæ хъæуы зæрдыл дарын, уымæн æмæ раст уыцы рæстæг равзæрд гуырдзиаг империон фæндты бындур. Æмæ уæдæй абонмæ нæ сысы ацы змæст суадон. Ныр дзы кæдæй нырмæ сæ дойны сæттынц гуырдзиаг империон политикайыл хæст националисттæ. Æмæ 2008 азы хæст дæр у уыцы даргъ рæхысы цæгтæй иу. Хуыцауы фæндæй, чи зоны, æмæ фæстаг. Мæ хъуыдымæ гæсгæ, ацы историон абарстытæ сты ахсджиаг æмæ сæ рох кæнын не ‘мбæлы».**

Æцæгдæр, 2008-æм азы трагедийы фæстæ æнæхъæн дуне базыдта Хуссар Ирыстоны тыххæй. Фæлæ, æвæццæгæн, алчи нæ зоны, ацы хæсты уидæгтæ æнусты мидæг куыд арф ныгъуылд сты, уый. Нæ йæ зоны, уымæн æмæ Советон Цæдисы ахæм хъуыддагтыл дзурын нæ фæччыди. Фæлæ йæ адæмы истори сахуыр кæнын кæй фæнды, уый æнæмæнг æрцæудзæн ахæм хатдзæгмæ, зæгъгæ, 2008-æм азы хæст гæнæн ис æмæ уыдаид канд Хуссары нæ, фæлæ Цæгат Ирыстоны ныхмæ дæр. Хъуыддаг афтæ у, æмæ 20-æм азы Хуссар Ирыстоны адамæн гуырдзиаг меньшевикон хицауад цы геноцид сарæзта, уый дæр æм фаг нæ фæкасти. Большевикон хицауад куы фæуæлахиз Гуырдзыстоны, уæд сæ фæнд, ома ирæтты зæххытæ бацахсын, ногæй сси сæ бæллицты бæллиц æмæ йыл ныр та дипломатон æгъдауæй райдыдтой тох кæнын. Чысыл импери саразыны идейæ сын æнцой нæ лæвæрдта. Националисттæ ныр та большевиктæй агæпп ластой, æниу, ном йеддæмæ сæ фæндты, сæ сæрызонды æппындæр ницы аивта. Авто-

номитыл ныхас куы рацыд, уæд ацы фарст Сталин бахæс кодта Гуырдзыстоны мидхъуыддæгты комиссарадæн. Мæнæ уарыччы бирæггы дзыхмæ куыд баппарай, афтæ. Æмæ йæ уыдон дæр сфæнд кодтой дыууæ дихы ныккæнын, ома афтæмæй ам цыбыр рæстæгмæ ирондзинадæн йæ кой дæр нал уыдзæн, зæгъгæ. Æмæ сын, чи зоны, уый æнтысгæ дæр бакодтаид, фæлæ уæдмæ Хуссар Ирыстоны уæды разамонджытæ бамбæрстой ацы сау фæндтæ æмæ сын сæ фæндæгтæ æрæхгæдтой. Фæлæ уæддæр Гуырдзыстонæн йæ зæххытæ фæуæрæхдæр сты Хуссар Ирыстон, Абхаз æмæ сæм Ачъара кæй бафтыдтой, уый руаджы. Æцæг, автономиты хуызы. Фæлæ Гуырдзы сæ империон фæндтыл сæ къух нæ истой. 1924-æм азы Жорданияйы хъузæттæ советон хицаудзинады ныхмæ растадысты. Растад ссæст æрцыд, фæлæ Сталин æмæ Орджоникидзеийæн ацы цау фæцис æфсоны хос сæ рагон империон фæндтæ сæххæст кæнынæн. Фæнд та уыдис ахæм: ирон адæм сæ фыдыбæстæйы дыууæ хайы, Цæгат æмæ Хуссары, политикон æгъдауæй бауу кæнынмæ рагæй кæй бæллынц, уымæй спайда кæнын æмæ Цæгат Ирыстоны дæр Гуырдзыстоны хай фæкæнын. Афтæ æнцонкæрдæн уыдысты уæд зæххытæ. Чи сыл цард, уыдоны нымайгæ дæр ничи кодта. Ацы пъланмæ гæсгæ ма Гуырдзыстонмæ хъуамæ ахауданккой Мæхъхъæл æмæ Сунжæйы округ дæр. Ирыстонырдыгæй процессы сæйраг архайæг уыдис уæды рæстæджы зынгæ революционер Тæкъоты Симон. Мæнæ ацы хъуыддаджы фæдыл цалдæр писмойы. Уыдон иуцасдæр æвдисынц уæды рæстæджы реалон политикон уавæр, æнæхъæн адæмты хъысмæттæ цалдæргай адаймæгты фæндонæй аразгæ кæй уыдысты, уый.

Сталин – Микояну. 23 мая 1925 года.

1) Был у меня Такоев и другие осетины. Внимательное ознакомление с этим делом убедило меня в том, что можно было бы согласиться на объединение Северной и Южной Осетии в автономную республику в составе Грузии.

2) Думаю, что Лескен следовало бы передать осетинам целиком, против Кабарда не возражает, а с возражением южной части Лескена можно не считаться.

3) Осетинский план присоединения к Осетии Моздокского района фантастичен и совершенно не приемлем, о чем я сказал осетинам.

Думается, что излишек осетинского населения можно было бы переселить на фондовую землю, с тем, чтобы потом составить из осетинских сел национальный район с исполкомом, подчиненным Ростову.

Обо всем этом я пишу от себя лично. Сообщите мнение Крайкома.

Шифротелеграмма секретаря Кавказского крайкома РКП(б) А. И. Микояна в ЦК РКП(б) об объединении Южной и Северной Осетии. 8 июня 1925 года.

Несмотря на географические неудобства, хозяйственное обобщение Южной и Северной Осетии и их объединение с точки зрения разрешения национального вопроса для Осетии, наверное, будет целесообразным.

Однако включение объединенной Осетии в состав Грузии и переход в Закавказье ставит под угрозой устоявшиеся межнациональные взаимоотношения среди национальностей Северного Кавказа и может явиться брешью в недавно организованном Севкавказе, покоящемся на задачах примирения трех антагонистических слоев — горцев иногородцев с казаками.

Это может явиться прецедентом к превращению в республику Чечни, Кабарды и прочих, что может нарушить трудноустановившееся равновесие между ними.

Включение объединенной Осетии в состав РСФСР, а не Грузии, считаем политически целесообразным, имея в виду внутреннее равновесие Грузии. Спешку вопроса о выделении Осетии считаем нецелесообразным.

Письмо секретаря Закавказского крайкома РКБ(б) Г. К. Орджоникидзе И. В. Сталину об автономии Мингрелии и объединении Осетии. 9 сентября 1925 года.

...теперь об Осетии. Сегодня приехал ко мне Такоев и показал решение Крайкома, в котором говорится, что старое

решение их отменяется и что они согласны на объединение Осетии, но при условии вхождения объединенной Осетии в РСФСР. Более никчемного и неосуществимого решения трудно придумать, а здесь дается пища для всякой болтовни о том, что Россия хочет отнять у Грузии Цхинвал. Такоев их запутал, и они не знают, что и как делать. Я Такоеву говорил о нашем разговоре, он это понимает, хотя и не рад такой постановке вопроса. Решение Крайкома считает прямо издевательством. Я ему посоветовал съездить к тебе.

Дудайти Альберт: «Бæрæг куыд у, афтæмæй стыр хæдхæцæг паддзахады фæлгæтты чысыл адамты ныддихтæ кодтой автономитыл чысыл империты мидæг æмæ дзы Ирыстон дæр бахауд. Æз ныртæккæ кæнын чысыл гуырдзиаг империйы кой. Гуырдзийæн йæ къух арæзта, Мæскуыйы сæйраг хицæуттæ гуырдзиагтæ кæй уыдысты, уый дæр. Кæй зæгъын æй хъæуы, Сталин сæ сæргъы, афтæмæй. Гуырдзыстоны уыди хъомысджын националистон змæлд, ам райгонд нæ уыдысты советон хицаудзинадæй. Уымæ гæстæ мæскуыйаг гуырдзиаг хицæуттæ дыууæрдæм хъуыды кодтой: æнæхъæн Ирыстон Гуырдзийы разæй скæнгæйæ, иуæй чысыл гуырдзиаг импери сараздзыстæм, зæгъгæ, гуырдзы цæмæ бæллыдысты уый, иннæмæй та, гуырдзийы æрсабыр кæндзыстæм æмæ сæ нæхирдæм раздахдзыстæм. Мæнæ куыдзæн къæбæр куыд аппарай, афтæ».

Ирыстоны патриоттæ тынг райгондæй сæмбæлдысты бау кæныны фæндоныл. Сталин сæ барæй Гуырдзыстоны дзæмбытæм кæй тбыста, уый сæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыд. Уыдон ацы фарсты уыдтой æндæр хорздзинадтæ: Ирыстон бау уыдзæн, йе статус республикæйы æмвæзадмæ схиздзæн, æмæ гуырдзымæ формалон æгъдауы йеддæмæ ницы бар дардзæн, зæгъгæ, уымæн æмæ се ‘ппæт дæр уыдзысты Фæскавказы Федерацийы. Ацы идейæ ма сæ уый тыххæй разæнгард кодта æмæ уымæн æвæрдтой ахæм æнæмæнг домæн, цæмæй Мæздæг æмæ Дзæуджыхъæуы сахар дæр æппынфæстаг хаудаиккой Ирыстонмæ. Фæлæ уыцы рæстæг Сталин æмæ йе ‘мхъуыдыгæнджытæн сæ фæндтæ сæхи фæндиаг нал цыдысты, бæстæйы зынгæ фæкарздæр политикон тох. Тас сæ бацыд, Ирыстоны проблемæ ахæм хуызы алыг

кæнын Кавказы æндæр адæмты ‘хсæн хæцгæ низау куы рауайа, зæгъгæ, æмæ афтæ дарддæр. Уымæй уæлдай ма ахæм фæндоныл цæхгæр разы нæ уыд ОГПУ (ССР Цæдисы адæмон комиссарты советы иугонды Паддзахадон Управлени). Уыдоны, кæй зæгъын æй хъæуы, нæ фæндыд, æрæджы дæр ма Уæрæсейы комкоммæ знаг чи уыд, уыцы Гуырдзыстонæн æнæхъæн Центрон Кавказ балæвар кæнын.

Ирыстон цæмæй баиу уа, уый фæдыл национ змæлд цадаггай мынæг кæнын райдыдта 1928-æм азы. Дзæуджыхъæуы, стæй Цхинвалы дæр бамбæрстой, Фæскавказы Федераци йæ ныппырхы къахыл кæй лæууыд, уый. Æмæ афтæмæй Ирыстон æнæхъæнæй аздадаид гуырдзиаг национал-социалистон диктатурæйы къухты. Уырдыгæй фæстæмæ раирвæзын та зын уыдаид.

Ацы хъуыддаг бакъуылымпы кæнынмæ йе ‘ххуысы хай бахаста ОГПУ дæр. Барæй кодтой афтæ æви æнæбары, уый ныр зын зæгъæн у, фæлæ ОГПУ ацы змæлд æнæхъæнæй дæр фæкодта Ирыстоны аххос. Уæрæсемæ Ирыстон куыд хорз цæстæй каст, уый зыдтой, афтæмæй Мæскуымæ, Центрмаæ писмо писмойы фæдыл æрвыстой. Цъыф калдæуыд интеллигенцийыл. Тынг мæстыхуызæй фыстой, зæгъгæ, дам, **«Цæгат Ирыстоны фагæй фылдæр ис интеллигенцийы кадртæ (3000 мин ахуыргæнæджы бæрц, профессортæ, агрономтæ, дохтыртæ, юристтæ, инженертæ, раздæры уæздæттæ, афицертæ, 2000 мины бæрц сты, уæлдæр ахуыргæнæндæтты чи ахуыр кæны, ахæм фæсивæд»** æмæ афтæ дарддæр. Ирон интеллигенцийы æмæ Цæгат Ирыстоны облæсты хуыдтой националистон æмæ реакцион. ОГПУ сæ фыдæхы цæхæр тынгдæр та ныккалдтой Ирыстоны бæстæзонæн институты кусджытыл. Мæнæ иу чысыл скъуыддзаг партийы Центрон комитетмæ ОГПУ-йы информацион хайады хицау Алексеевы фыстæгæй: **«Идеологом движения по объединению является осетинский институт краеведения, ставший убежищем для всех бывших белых, безработных попов, и всей старой осетинской интеллигенции. Из всех 60 человек, объединяемых институтом, почти нет ни одного, который в свое время не входил в состав партии «Коста» или «Осетинского национального Круга» Деятельность института краеведения**

пропитана националистической идеологией и по сути дела является очагом националистического движения в Осетии».

Ахæм писмотæ уыдысты фыццаг дзæнгæрджытау æмæ хъусын кодтой, цалдæр азы фæстæ Ирыстоны стыр трагеди уыдзæн, зæгъгæ. 37-æм азæй 39-æм азмæ репресситы фæстæ Ирыстонæн цыма йæ сæр ралыг кодтой, афтæ фæцис. Йæ адæмы сæрыл сдзурынхъом чидæриддæр уыд, йæ адæмы хуыздæр сомбоныл чи хъуыды кодта, йæ культурæйæн, литературæйæн, аивадæн чидæриддæр йæ тыхтæ лæвæрдта, уыдон се ‘ппæты дæр сухты цагъд ныккодтой.

Афтæмæй, ОГПУ кæй рахуыдтам, уый йæ маст иста ирон интеллигенцийæ, патриотон зондахастыл хæст кæй уыдис, уый тыххæй. Ирæттæй йæ маст иста Сталин дæр, йæ фæндтæ сæххæст кæнын æй кæронмæ кæй нæ бауагътой, уый тыххæй. Æцæг, уый уæддæр йæ кæнон бакодта. Бæрæг куыд у, афтæмæй 1944-æм азы йæ бардзырдмæ гæсгæ Цæгат Ирыстоны арæнтæ Дзæуджыхъæуы сахары кæрæттæм æрбахæццæ сты. Ирыстоны ‘хсæн цы иунаг Арвыкомы фæндаг уыд, уый дæр æмæ йæ алыварс ирон зæххытæ дæр — Тырсыгом, Хъудыгом — Гуырдзыйæн лæвæрд æрцыдысты. Мæнæ цыма йæ фыды цæхæрадонæй искæмæн лæвæрттæ кодта, уыйау. Æмæ афтæмæй ацы проблемæ цæрæнбонтæм ныууагъта дыууæ адæмæн. Чи зоны, канд дыууæ нæ, фæлæ фылдæр адæмтæн. Фыдæлтывккон ирон зæххытæ гуырдзыйы разæй скæнгæйæ, Сталин, кæй зæгъын æй хъæуы, фыццаджыдæр, хъуыды кодта йе ‘мтуг гуырдзиаг адæмы политикон домæнтæ бафсадыныл, сæ националистон къордтæм цы рагон империон амбицитæ уыдис, уыдон сæххæст кæныныл.

Ахæм хъуыды дæр фæзыны, 30-æм азты политикон репресситы азар канд ирæтты нæ, фæлæ Советон Цæдисы алы адæмы дæр басыгъта, зæгъгæ. Раст у, уый уыдис уæды политикон системæйы паддзахадон фæндон. Фæлæ ма æркæсут, йæ фыдбылызы фæстиуджытæ диссагæн дзуринаг кæмæн сты, уыцы бæлвырдгæнæн гæххæтмæ. Фыст у 1941-æм азы. Бæрæг куыд у, афтæмæй уæдмæ репресситы уыраугæ арт иуцасдæр фæмынæгдæр, фæлæ уæддæр ахæм нымæцтæй зæрдæ куыnnæ ныккæрзы! Ацы бæлвырдгæнæн гæххæтты ис, ССР Цæдисы Сæйраг тæрхондоны Æфсæддон коллеги

мæлæты тæрхон кæмæн рахаста æмæ НКВД-йы ахæстæтты йæ адзалмæ чи æнхъæлмæ каст, уыцы адæймагты нымæц. Æдæппæтæй дзы æвдыст цæуы Уæрæсейы 46 регионы. Се ‘хсæн дзæвгар ис, милуангай адæймагтæ кæм цæры, ахæмтæ. Зæгъæм, Мæскуы æмæ Ростовы облæсттæ, нукъорд цæдисон республикæйы æмæ а. д. Цæгат Ирыстоны уыцы рæстæг ирæтты нымæц уыди 200 минæй чысыл фылдæр, ома номхыгъды æппæты къаддæр адæмыхатт. Ацы бæлвырдгæнæн гæххæтт ССР Цæдисы мидхъуыддæгты адæмон комиссары хæдивæг Кобулов фыста йæ хицау Бериямæ. Æмæ йæ диссаг уæддæр цы у? Уый, æмæ мæлæты тæрхонмæ чи æнхъæлмæ каст, уыдоны нымæц æмткæй у 10645 адæймаджы, уыдонæй 796 – Цæгат Ирыстонæй. Абарæм сæ нуæй-иу æндæр республикæтæ, крайтæ æмæ облæсттимæ. Зæгъæм, Мæскуыйы облæсты – сæ нымæц у 265 адæймаджы. Дагестаны–300, Кæсæг-Балхъары–99, Ростовы облæсты–23 адæймаджы æмæ а. д. Мах фæстæ дыккаг бынаты ис Хабаровскы край. Уыдонмæ амæддæгты нымæц у 467 адæймаджы. Махмæ та 796!

Дудайти Альберт: «Ацы драматикон цаутимæ баст архивон документтæ æргом нæма сты. Фæлæ ныридæгæн цы зонæм, уымæй дæр бæрæг у, ирон адæмæй фылдæр æфхæрд кæй ничи баййæфта, уый. Чысыл адæм уæвгæйæ, æппæты фылдæр скуынæг кодтой ирæтты. Цæмæн афтæ рауад? Бирæ аххостæ ис ацы хъуыддагæн, фæлæ æппæты сæйрагдæр, мæнмæ гæсгæ, ис уый мидæг, æмæ национал-большевикты Мæскуыйы дæр æмæ Гуырдзыстоны дæр нæ фæндыд, цæмæй сырæза ирон адæмы химбарынад. Афтæмæй сæ фæндыд ирон адæмы хуыздæр минæвæртты прогрессивон архайд æруромын. Бæрæг у, уыцы рæстæг ирон литературæ, аивад, нумæйагæй нæ культурæ куыд тынг рæзтис, уый.

Уымæ гæсгæ бахауд репресситы тæккæ цæхæры ирон адæм. Уымæн ахæм æгъатыр æмæ бæрзæйсæттæн нымæцтæ уынаæм абон нæ разы. Тугуарæн азтæ нæ адæмæн цы фыдбылызтæ ракодтой, уыдон абон дæр ма нæ сæртæ æвзарынц. Ноджы ма йæ зæгъон, уыцы æгъатыр, лæгмарæн дуджы нырма ис бирæ сусæгдзинæдтæ. Тройкæтæ кæй хуыдтой, уыдон

ахæм хинæйдзаг, ахæм хъæддаг фæрæзтæй архайдтой, æмæ адæймаджы сæрызондæн зын бамбарæн сты.

Зæрдыл дарын ма хъæуы, Кавказ æппæт æндæр регионтæй кæй хицæн кæны, уый. Ам официалон структурæты æмрæнхъ стыр нысаниуæг ис хæстæджыты, мыггæгты бастдзинадæн. Уымæ гæсгæ сусæг архивон æрмæджытæ æвиппайды раргом кæн, зæгъгæ, уый, æвæццæгæн, хорз фæстиуджытæм не ‘ркæндзæн. Æнæуый та тынг ахсджиаг у ацы темæйыл дзурын. Раст æмæ мæнг цы у, уый иртасын, адæмæн æй æвдисын. Хъуыддаг, ма хъуыдымæ гæсгæ, ныртæккæ ахсджиагдæр уымæн у, æмæ нæ адæм, уæлдайдæр та Цæгат Ирыстоны, алы къабазы дæр цæмæдæр гæсгæ сæхи барынц æрмæстдæр Цæгат Кавказы адæмтыл. Уыдонимæ æмхуызон рæзæм, зæгъгæ, ууыл разы кæнæм. Ма хъуыдымæ гæсгæ, уый дæр барæй арæзт политика у æмæ цæуы Мæскуыйæ: ис кавказæгтæ æмæ се ‘ппæт дæр сты иухуызæттæ, зæгъгæ. Рæзынц иу æмвæзадыл, ис сын иу интересæ, иухуызон проблемæтæ. Уый раст нæу. Ирыстонæн алкæддæр уыдис йæхи фæндаг, йæхи сæрмагонд рæзты æмвæзад, йæхи бынат иннæ адæмты ‘хсæн, æмæ афтæ хъуамæ уа æдзухдæр. Афтæ кæй у, уый нын бæлвырд æвдисы дæргъвæтин истори – сабыр замантæй дæр æмæ хæсты дугтæй дæр. Ахæм политика у рæдыд политика æмæ кæд дарддæр ахæсса, уæд цыма хорзæй ницы æрхæсдзæни Кавказæн дæр æмæ æмткæй Уæрæсейæн дæр, афтæ мæм кæсы. Уый у тæссаг тенденци æмæ йæ хъæуы афоныл бамбарын æмæ аивын.

Ноджы ма йæ иу хатт зæгъдзынæн: нæ адæм хъуамæ зоной, чи сты, уый, кæцæй цæуынц сæ уидагтæ æмæ дарддæр сæ фæндаг кæцырдæм хъуамæ уа, уый дæр. Мах хъуамæ зонæм æмæ æмбарæм, 30-æм азты репресситæ æмæ уый фæстæ хæсты азтæ дæр нæ адæмæн цы зиан æрхастой, уый. Хъуамæ сæ зонæм, уымæн æмæ куы зонæм, цы фесæфтам, уый, уæд, ногæй нæ къахыл куыд слæууын хъæуы, уый дæр хуыздæр бамбардзыстæм. Чысыл адæмæн уый тынг ахсджиаг у. Ацы хъуыддаг ма уый тыххæй дæр хъæуы, цæмæй абыны фæсивæд зоной, сæ царды сæ кæй

фæзмын хъæуы, уый: уæд тырндзысты национ идейæйы хуыздæр дæнцæгтæм».

Нæ алыварс дуне тынг тагъд ивы. Царды бирæ къабæзты ног информацийон æмæ æндæр алыхуызон технологитæ кæй фæзынд, уымæ гæсгæ ацы процесс бонæй-бонмæ кæны активондæр. Фæлæ иуæй-иу историон цаутæм фæзыны тенденци-озон ахаст. Уый афтæ ныффидар вæййы адæймаджы зонды, æмæ йæ аппарын зын у, кæд йæ мæнгдзинад бæлвырд вæййы, уæддæр. Уымæн йæ аххос: дзыллæтæм фаг æмæ раст информацийи нæ хæццæ кæны. Ахæм уавæрæй равзæры алыхуызон иллюзитæ æмæ примитивон ныхæстæ. Зæгъæм, æнæхъола быцаутæ Сталины тыххæй, ирон у æви гуырдзиаг, зæгъгæ, уый фæдыл. Чи зоны, æцæгдæр ирон фыдæй гуырд у Сталин. Æмæ уæд цы? Уый фаг у, цæмæй йæ ирон хонæм æмæ дзы нæ сæр бæрзæндты хæссæм? Цыма исты 'мбулæм, хæцгæ низау ныл чи нындагъд æмæ чыу æууилагау кæй кæнæм, уыцы идейæ рахæсс-бахæссæй? Раст цыма эстафетæ у, афтæ йæ иу фæлтæрæй иннæмæ дæттæм. Мæ хъуыдымæ гæсгæ, æцæг ирон, кæнæ æцæг дыгурон у, зæгъгæ, афтæ дзурынц адæмы хуыздæр минæвæрттæй. Йæ адæмæн хæрзты чи бацыд, чи сын фæлæггад кодта удуæлдайæ, сыгъдæгзæрдæйæ. Мæнæ Абайты Вассо куыд фæлæггад кодта, афтæ. Æмæ Сталин та цы хæрзты бацыд ирон адæмæн? Уыцы «хæрзтæй» абон дæр ма куы хæрзæм. Нæ къæхтыл куы нæма слæууыдыстæм. Ирон фыдæй, дам, райгуырд. Æмæ йæ уæдæ цæуылнæ нымæдта? Йæ ныййарджыты чи нæ нымайы, уый нæ адæммæ искуы уыди кадджын? Йæхи кæуыл нымæдта, уый зонæм. Æмæ уыцы адæмæн лæггад дæр фæкодта. Æнæхъæн дуне гуырдзыйы, иннæ чысыл адæмтæй уæлдай, хуыздæр зоны, Сталин йæхи гуырдзиагыл кæй нымæдта, уый тыххæй. Нæ адæмæн та 14-æм æнусы фæстæ Сталины системæйæ стырдæр зиан ничи æмæ ницы æрхаста. Уæдæ стыр паддзахады стыр хицау кæй уыдис, æрмæст æй уый тыххæй хъуамæ нымайæм ироныл? Æмæ уæд æндæр бæстæты дæр ссарæн ис ахæм æнаирон ирæттæ. Уымæ гæсгæ къуыдипп æмæ зианхæссæг иллюзиты бæсты дзурын хъæуы æцæгдзинад. Хъуамæ мауал уа тобæгонд рæстæджытæ æмæ темæтæ. Цæмæй мауал цæуа алыхуызон ныхæстæ, ирон адæм кæрæдзи нымыгътой,

кæрæдзийыл фыстой, æмæ уымæ гæсгæ фæцагъды сты нæ хуыздæртæ, зæгъгæ.

Ацы æгъатыр дугтæ цы зиан æрхастой, уый хъæуы бæстон раиртасын æмæ дзы раст хатдзæгтæ скæнын. Уымæн та æппæты хуыздæр æвдисæнтæ æмæ æххуысгæнджытæ — историон факттæ.

Адæмы иумæйаг царды, йæ хъысмæты сæйраг æмæ фæрссаг цы у, уыдæттæ, æппынфæстаг, хъæуы бамбарын. Цæмæй нæ адæм мауал уой тыхарæзт культтæ æмæ тутт иллюзиты уацары.

Литературæ

Марк Блиев. «Южная Осетия в коллизиях российско-грузинских отношений».

Л. С. Гатагова, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. «ЦК РКП (б) — ВКП(б) и национальный вопрос».

ИРОН
ПРОЗѦЙЫ
АНТОЛОГИ

ДЗАССОХТЫ ВАСО

(1900–1943)

Дзассохты Григолы фырт Васо райгуырди 1900 азы Чъребайы. Астæуккаг ахуырад райста æмæ хъæууон скъолайы ахуыргæнæгæй куыста.

Советон хицаудзинад куы ‘рфидар Хуссар Ирыстоны дæр, уæд æй, æрыгон коммунисты, ахуыр кæнынмæ арвыстой – бацыд Мæскуыйы университетмæ æмæ йæ 1929 азы каст фæцис.

Куыста Центрон Æххæстгæнæн Комитеты хайадтæй иуы. Дыууæ азы фæстæ йæ ахуыр адарддæр кодта аспирантурæйы, доценты бынат ын радтой Коммунистон университеты, советон хæдзарады теорийы тыххæй дзы лекцитæ касты.

Литературон сфæлдыстад, хъыгагæн, йæ сæйрагдæр куыст нæ уыд, уыйæддæмæ йын фылдæр бантыстаид – курдиаты æрмдзæф бæрæг дары, цы чысыл ын баззад уацмыстæ, уыдоныл.

Психологон хуызы дæр æмæ аив æвзаджы домæнтæм гæсгæ дæр нывыл рауад йæ таурæгъ «Сырхаоны къæдзæх».

Васо йæ рухс дунейæ ахицæн 1943 азы 21 августы.

СЫРХАОНЫ КЪÆДЗÆХ

Таурæгъ

I

Сидæныхъæуы галиу фарсырдыгæй бæрзонд фæцыд иу къæдзæх, – Сырхаоны къæдзæх йæ ном. Алырдыгæй хæххон уыгæрдæнтæ фæтæн адардтой, уалдзыгон хуызæй рæвдауынд цæст. Хъæуæй хосгæрдæнты исчи ардæм куы ссæуы æмæ йæ алыварс фæтæнтæм куы афæлгæсы, уæд афтæ банхъæлы, цыма æгас дуне уый у.

Къæдзæхæн йæ бын у лæнкгонд, йæ рæбын —хуыртæ, цыргъ дуртæ. Уæле, йæ сæрæй ракастæйæ, зæрдæ уынгæт кæны, цæстытæ — тар, сæр зилы.

Раджы, кæддæр, фыдæлты заманы, ам стыр тæригъæд-дзинад рачынд.

Асæрды Бимболатимæ хуыргæрчыты фæдыл сдзæгъæл стæм бæрзонд хæхты. Хур хæтæнырдæм йæхи айста, уæдмæ фæрахау-бахау кодтам. Хуыргæрчыты дзугтæ нæ сæ фæдыл бæрзондæй-бæрзонддæр сайдтой.

Ацæргæ лæг уыд Бимболат, урсытæ фæзынд йæ цыргъ роцъойы, чысыл фæгуыбыр, фæлæ уæддæр — конджын, æнæрынцой цуанон. Æнæ ‘рулæфгæ, сычъиау, згъордта хуыргæрчыты фæдыл. Æнæцæуæн къæдзæхтыл, бæрзонд айнаг-тæдзæнтыл сфæлтæрдтой Бимболаты къæхтæ.

Атæррæст ласы Бимболат къæдзæхæй-къæдзæхмæ, сагъдæй аззайы тæккæ былыл, ныккæсы дæлæмæ, къæдзæхы арф бынмæ, араст вæййы дарддæр.

Цымыдисæй кастæн йæ цæрдæгдзинадмæ, йæ рог фезмæлдмæ æмæ йæм, æнхъæл дæн, хæлæг дæр бакодтон. Æз рагæй нал уыдтæн хохы. Къæдзæхтыл цæуын ахуыр нал дæн.

Иучысыл ацуан кодтам, стæй сæфтыдыстæм Сырхаоны къæдзæхы сæрмæ. Тæккæ хосгæрдæн афон уыд, алырдыгæй хъуыстысты хъæлдзæг зарджытæ. Карст бынæттæ æмраст рæнхъытæй зындысты. Иуæй-иу ран мæкъуылтæ дæр фæзынд. Уыди куыст уадзыны афон. Бирæтæ ныууагътой сæ кæрдын æмæ сæ ныхас, сæ хъæлæба хъуысти суанг хъæумæ. Мах Бимболатимæ æрхызтыстæм къæдзæхы рæбынмæ æмæ ‘рбадтыстæм нæ улæфт суадзынмæ.

— Ацы къæдзæх Сырхаоны къæдзæх цæмæн хуыйны, уый зоныс? Цæй æмæ, йæ рæбын кæй бадæм, уымæ гæсгæ дын йе ‘мбисонд радзурон, æмæ уымæй уæддæр ссарæм рæсугъды ном, — райдыдта мын дзурын Бимболат. — Раджы, фыдæлты заманы, Сидæны цард хъæзныг Биаслан. Зæронд лæг уыд Биаслан, урссæр, урсзачъе, фæлæ йæ зæрдæ — лæппуйы зæрдæ, уæлдайдæр йæ митæ, йæ ахаст, йæ бæхыл бадт; йæ кафтмæ бахæлæг кодтаид цыфæнды сахъ лæппу дæр. Йæхи бавæрдта Биаслан, куыстæй æфхæрд куы нæ уыд, мыййаг. Фос — бирæ, хæдзар — йедзаг æмдзæринтæй. Куыстмæ ‘ввахс нæ цыд, йæ рæстæг æрвыста уазæгуатты.

Бабады Биаслан йæ кæсгон бæхыл, æркъæрццытæ йæ кæны æмæ уайтагъд комы фæтары вæййы. Хæдзары уæвгæйæ та хъазт, миносæй никуы цух кодта. Цард æм цыд æмæ дзы уый дæр дардмæ нæ лыгъд. Зæрдæрухс уыд Биаслан, хъæлдзæгæй æрвыста йæ рæстæг, æрмæст ын иу хабар йæ цард æнад кодта.

Æнæзæнаг уыд Биаслан. Зæнаг мын рацæуа, зæгъгæ, æрхаста дыккаг ус — Сырхауты чызджы, Санеты.

Уындджын уыд Санет. Кондджын — нæзы бæласау, рæсугъд — хуры чызгау. Хуртæ æмæ дзы мæйтæ касти, зæгъгæ, фæдзурынц зæрæдтæ. Дуне цыдариддæр рæсугъддзинадæй сфæлдыста, уыдон цыма йæ цæсгомыл хъазыдысты, уыйау æхсызгон уыд йæ бакаст.

Бирæ хъæбатыр лæшпутæ фæбастой, фæзæгъынц, сæ гæртæ йæ курынмæ, бирæтæ фæхъазыдысты сæ бæхтыл йæ хæдзары размæ, фæлæ се ‘ппæт дæр иу дзуаппимæ здæхтысты фæстæмæ.

Йæ фыд Бекайы хæдзар раууатмæ фæцæйцыд. Катайыл-иу фæци зæронд Бека, далыс, кæнæ йæ сæныкк æргæвдын куы бахъуыд, уæд.

— Сæфдзæн мæ чызг, сæфдзæн мæ хæдзар, — хъуыр-хъуыр-иу кодта мæгуыр лæг. Фæлæ та-иу уазджытæ сæ хæдзармæ куы фæцыдысты, æмæ та йын-иу изæрæй йæ чызг йе ‘рчытæ куы раласта, йæ къæхтæ йын-иу куы ахсадта æмæ дыууадæстæноныл куы ‘рцагъта, уæд та йæ зæрдæ фæфæлдæхт, æрбайрох-иу дзы сты йæ бирæ фæлхæстæ дæр. Цы бакодтаид уæдæ Бека, — йæ иунæг байзæддаг уыд Санет.

Дард айхъуыст Санеты рæсугъды кой. Айхъуыст, кæй никамæн комы, уыцы хабар дæр. Бирæтæ фидисæй тæрсын дæр байдыдтой, нæ дын бакуымдта, зæгъгæ, æмæ курæг цæуын сæ ныфс нал хастой.

Уæд рæсугъд Санеты кой æрцыд зæронд Биасланы хъустыл. Æрсидт Биаслан йе ‘мгæрттæм, раныхас кодта.

— Скъуыйдзæн нæ мыггаг. Цæуæт нын нæй. Фæцæут Бекайы хæдзармæ, зæгъут ын, йемæ мæ бахæстæг кæй фæнды, уый.

Æмгæрттæ кæрæдзимæ бакастысты.

— Ау, æмæ Бекайы хæдзары дæ аккаг куы никай зонæм!

— Йæ рæсугъд чызг Санет! Зæгъут ын, æмæ кæд разы у, уæд ирæдæн — иу дæс æмæ ссæдз стуртæ, сæдæйæ уæлдай лыстæджытæ æмæ ма, æхцайæ цы зæгъа, уый.

II

Хъæдæй фæцыд сонт хъыллист. Уый Санеты хъыллист уыд.

Хъæуы фæсивæд — лæппуйæ, чызгæй ацыдысты мæнæргъы тонынмæ. Куыддæр æгъдауæй Санет æмæ Цорæ фæхицæн сты. Рагæй уарзтой уыдон кæрæдзи. Рагæй бæллыдысты искуы хибарæй фембæлынмæ, фæлæ сын фадат никуы фæци. Æмæ ныр сæ бæллиц куы сæххæст, уæд та се ‘взæгтæ нал арæхстысты исты зæгъынмæ. Цæуынц, уайынц къутæрæй-къутæрмæ. Кæрæдзимæ къæмдзæстыг каст бакæнынц, сæ мæнæргъытæ сæ къухтæй згъæлынц.

Тырнынц кæрæдзимæ, сæ риутæй сцæйгæпп кæнынц сæ зæрдæтæ. Фæлæ уæддæр нæ уæндынц комкоммæ бакæсын.

Бахæцца сты иу кæдзæхмæ.

— Цорæ, ай кæдæм æрбахаудтам? — бафарста йæ Санет ахæм хъæлæсæй, цыма зæгъынмæ хъавыд: «Мæ уды гага, мæхи Цорæ». Цорæ йæ фембæрста, ныууæфыд, къæдзæхмæ скаст.

— Хауæн къæдзæх, Санет, хауæн къæдзæх. Рагæй фæстæмæ фыдбылызы бынатыл нымад у, бирæ адæм дзы фæкалд. Афтамæй та тæккæ мæнæргъыджын кæд ис йæ фалæ. Фæсивæд дæр уырдаæм æрæмбырд уыдзысты.

— Цорæ, къæдзæхыл ма ахизæм!

— Куыд фæтарстæ уый, уанцон нæу.

Чызджы сдзурын нал бауагъта Цорæ, ныххудт æмæ къæдзæхыл фæраст.

— Тæрсгæ нæ фæкодтон, фæлæ уæддæр...

— Фæлæ уæддæр бахиздыстæм, — айста та йын йæ ныхас Цорæ, фæхæцыд ын йæ къухыл æмæ йæ йæ фæдыл акодта.

Иучысыл куы бауадысты, уæд Цорæ фæлæууыд: къæдзæхæй-къæдзæхмæ цы дыууæ лыстæг æндзалмы æппæрст уыд, уыдон цыма сæхи бынаты æвæрд нæ уыдысты. Фæуагъта Санеты къæдзæхы былыл æмæ йæхæдæг барасты æндæлмттыл.

Æрриуыгъта иу хатт, — æндæлмттæ скъæс-къæс кодтой, аивтой сæ бынат. Æрриуыгъта та æндæлмтты, — фæнды йæ сбæрæг кæнын, цас фидар сты, уый. Æрриуыгъта æртыккаг

хатт дæр, æндзæлмттæй иу ахауд. Цорæ куыд рацæйгæпп кодта, афтæ та иннæ æндзæлм ахауд æмæ лæппу асхъиудта къæдзæхы рæбынмæ. Ёрдиаггæнгæ нызгъордта Санет йæ цурмæ, Цорæмæ йæхи баппæрста.

Фæсивæд, цъæхахст айхъусгæйæ, алырдыгæй æрбазгъордтой.

Цорæ тагъд æрчъицыдта, йæ тугтæ йын ныссæрфтой, йæ цæфтæ йын бабастой. Дыууæ хъилыл æмæ цухъхъатæй хæссæн ацарæзтой æмæ йæ хъæумæ 'рхастой.

Хосгæнæг, сохъхъыр Биас ын йæ тугтæ ахсадта, цæфтæ арсы сойæ айсæрста, цæйдæр кæрдæджытæ, халсаскъ, æндæртæ сыл авæрдта, æмæ сæ бабаста.

Сæйы Цорæ. Асасты иуцалдæр йæ фæрсчытæй, асаст йæ зæнг, йæ галиу къух.

III

Зæлланг фæндыры цагъд рухс кодта талынг сæрдыгон изæр. Рог къæхтæ цырд хастой кафджыты. Биаслан кодта цæл: уый райсом æрвиты йæ минæвæртты Бекайы хæдзармæ.

Нæртон бадт кæны Биаслан фынджы сæрмæ. Рæгъ рæгъы фæдыл скъæры. Хъæлдзæг у Биаслан. Цинай æрттивынц йæ цæстытæ. Афтæ ма ферттивынц цуаноны цæстытæ, бæрзонд къæдзæхыл йæ нæмыг дзæбидыры куы рафæлдахы, уæд. Раныхас кæны Биаслан, ракувы йæ 'мгæртты тыххæй. Уырдыглæуджытæ зылынц, авæрынц нуазæнтæ уазджыты къухтæм. Тæхынц, схъиуынц алырдыгæй афтид нуазæнтæ, згъæлынц фæстæмæ уырдыглæуджыты тæбæгътæм, сыхырдæм.

Райсы Биаслан нуазæн, бæрзонд ыл схæцы, ракувы рæсугъды тыххæй, аназы йæ.

«Айс æй, аназ æй», — зарæг æмæ æмдзæгъд стынг вæййынц. Сцæйтонынц цар, фæцæйисынц хæдзар сæ сæрыл. Нуазæнтæ, ихуарæгау, дыууæрдæм згъорынц.

Сфæлмæцы Биаслан миносæй, рацæуы фæсивæдмæ, ныззары, нымдзæгъд кæны, рогæй айсы йæхи кафты.

Фæуадзы кафт æмæ, тæрсаг къæрныхау, аууатты, талынгты ахъуызы куыройырдаем.

Чындымой йæ кæнон нæ уадзы, кæд зæронд у, уæддæр. Цы гæнæн ис, уымæй алырдæм лæбуры.

Куыройы йæм рагæй æнхъæлмæ кæсы йе ‘мдзæрин Агуыбейы ус. Хорз лæппу у Агуыбе, цæй ус курыны рæстæг ын уыд, ныр дæр уæлæ хохы уæтæрты фосы фæдыл хилы. Биаслан æй хаста усы йæхицæн æмæ йæ къухты дæр бафтыд.

Цы гæнæн уыд Агуыбейы усæн дæр! Уый лæппуйæ бирæ хистæр уыд, бæргæ æмбæрста, Агуыбе йын къайæн кæй нæ бæззы, уый, бæргæ йæхи мардта...

Фæлæ стыр ирæд цы нæ кæны!

Рæсугъддзинадæй цух нæ уыд Агуыбейы ус, йæ риутæ бæрзонд фæцыдысты, сайдтой сæхимæ зæронды цæст, — стыр ирæдыл дæр уымæн нæ бацауæрста Биаслан.

Æмæ куыддæриддæр æрхастой, куыддæриддæр адæм миначыл фесты, хæдзаронтæ та æмдзæринæй, æндæрæй — уазджытæм, афтæ Биаслан та чындзмæ фæци.

Чындз куыддæр иунæгæй аздад. Зæронд бирæгъ æм йæхи байста æмæ йыл тыхæй ныххæцыд. Цы гæнæн ма йын уыд, куыд ныхъхъæр кодтаид, — ирон чындз уыд!

Бæргæ-иу нырдиаг ласта алы хатт, бæргæ-иу тыдта йæ сæрыхъуынтæ, фæлæ куыдфæстагмæ æрсабыр. Зæронд чындзымой-иу æй рæвдыдта, лæвæрдта йын ихын сæкæр, æлхæдта йын хæцылтæ, кæлмаæрзæнтæ.

Чындз дæр ыл фæцахуыр. Бынтон сывæллон уыд нырма Агуыбе. Биаслан та, кæд базæронд, уæддæр хъæбæр уыд йæ пъа, йæ хъæбыс, судзаг — йæ цинтæ...

Чындзимæ йæ фаг фæхъазыд Биаслан, суагъта йæ мондæгтæ, æмæ та, хъуызгæйæ, фæстæмæ сфардæг.

Фæсивæд кафынц, дард хъуысы сæ хъæр. Минач фæтынгдæр, фæтынгдæр ис зарæг. Биаслан та бацыд, æрбадти йæ бынаты... Йæ цæстыты зынг фæтар ис, фæлыгъди йæ уангты тых.

Уырдыглæуджытæ зылынц уазджытæн сæ алыварс. Нуазæнтæ даттынц дыууæрдæм дæсгæйттæй. Сау бæгæны, цъæх арахъхъ сæры зилдху кæнынц. Зарæг фæтынг вæййы, фылдæр та хъæлæба.

IV

Цорæ сæйы, удхар кæны. Кæд æм иуæй-иухатт йе ‘мбæлттæ ‘руайынц, уæд бахъæлдзæг вæййы. Фæлæ уыдонæн дæр æдзух кæм вæййы æрбауайыны фадат, — удисæн рæстæг у

хæхбæсты хосгæрдæн! Цорæйæн та хицон ничи уыд, сывæл-
лонæй фæстæмæ дзы искæйонæй цард.

Скъуыйы, тырны Санеты зæрдæ, фæнды йæ Цорæйы фе-
нын. Фæлæ йæ кæм æмæ куыд фена! Куыд ныццауа искæй
хæдзармæ, искæй læппуйы уынынмæ, куыд сныхас кæна
йæмæ, цы зæгъдзысты адæм? Уæд Санеты амондæн Цорæйы
ныххастой мусмæ. Райсомæй раджы фæсивæд хос кæрдынмæ
цауынц, устытæ та фæсал тонынмæ, уыцы афон Санет та
Цорæмæ згъоры. Санеты уындæй, Санеты цинтæй хъæлдзæг
кодта Цорæ, æрбайрох-иу дзы йæ рисс.

Сæ къæмдзæстыг дæр чысылгай фесæфт. Райдианы-иу
кæрæдзимæ комкоммæ бакæсын дæр нæ уæндыдысты, Санет-
иу Цорæмæ дæрддзæф æрлаууыд, ныр æм æввахс цауын
байдыдта.

Афтæ згъордта бон боны фæдыл. Цорæйæн байгас сты йæ
фæрстæ. Йæ къахæй та йæ цауæн нæма уыд. Санет æм уæд
арæхæй-арæхдæр фæзыны. Устытæ, уæлдайдæр идæдзтæ,
хъус хъус сыбар-сыбур дæр байдыдтой.

Санетæн йæ зæрдæ скъуыйы, фæдзæгъæл вæййы, Цорæ-
мæ ныууайыны амал æй куы нæ фæвæййы, уæд. Бон ыл
нал фæизæр кæны, ныддаргъ вæййы. Исты мигæнгæйæ йæ
зæрдæ тырны Цорæмæ, йæ хъуыдытæ дæр уайынц уымæ.
Ныджджих, нымдзаст вæййы иу ранмæ. Хъуг дуца, — йæ
къух баззайы фæздоныл, къæрта тула, пира — уæддæр афтæ,
— пирæнгом баззайы сагъдæй. Цъында кæна — къухтæ ныл-
лаууынц... Хуыздæр бон нæ вæййы Цорæйыл дæр. Сисы
зыхъхъырæй кæсгæйæ баззайы, рафт-бафтæй йыл ацауы
бон. Фæхъавы уæд сыстынмæ, фæлæ — уæгъды, — сæхсиды
мæстæй. Ныххауы фæстæмæ йæ хуыссæны, ныхъхъæрзы,
ныууынаæргы.

Иу бон куы уыд, уæд Бека араст коммæ йæ куыройы
донмарæн бадзæбæхтæ кæнынмæ.

Кусы Бека, дзæбæхтæ кæны донмарæны, æвæры нæуу
нæууы фæдыл. Сбадти — йæ улафт ауадза, æнхъæлмæ
кæсы аходæнмæ. Фæлæ нæй, хур фæкъл, сихорафон сси.
Бекайæн та йæ аходæн дæр никуыцæй зыны.

«Цы фæуыдаид уыцы чызг? — хъуыды кæны Бека. Æвæц-
цæгæн та мæнаæргыты фæдыл адзæгъæл æмæ мæ ‘рбайрох
кодта». Банхъæлмæ ма йæм каст иучысыл, скæстытæ кодта

уæлæмæ, хъæуырдаæм. Аходæн хæссæг куы никуы зынд, уæд сыстад. Æрмæст бирæ нал акуыста. Сæххормаг, йæ астау куыддæр нал тасыд. Æмæ уæд сфардæг хъæдмæ, мæнæргытæ хæрынмæ.

Уыцы рæстæг Санет та кæд уыд Цорæйы хъæбысы. Æрбайрох дзы, райсомæй кæй рараст сæ хæдзарæй йæ фыдæн аходæн хæссынмæ, уый. Æмæ мæнæ тæбæгъ йæ къыхæй не скъуырда, уæд дзы йæ фыд, æвæццагæн, быны рох æрбауыдаид. Фестад Санет, тæбæгъмæ фæлæбурдта.

— Саубон мæ баййафа, дадайы сыдæй амардтон! Цæуылнæ мын æрæмысыдтæ ды та, — мæсты каст бакодта Санет Цорæмæ, раскъæфта йын йæ къухæй йæ кæлмæрзæн. — Амардтон дадайы сыдæй, закон сындызыл фæцæуон, — хъынцъымгæнгæ згъордта Санет коммæ. — Цы йын зæгъдзынæн?

Æфсæнтæ мысгæйæ, мæлæты тагъд æрхæццæ коммæ. Бауад куыроймæ, рауад фæстæмæ, агуры — нæй. Кæм и уæдæ? Хæдзармæ сфардæг уыдаид?

— Дада, о, дада! Кæм дæ?

— Мæнæ, мæнæ, сырдон чызг! — фехъуыст хъæдæй. Æрбайрох дзы йæ маст, иугæр йæ чызджы хъæлæс куы фехъуыста, уæд. Нырма йæ æнæ аходæн цæмæн ныууагъта, уымæй дæр æй нæ бафарста. Бауад Санетмæ, радта йын мæнæргытæ. Цы кодтаид уæдæ магуыр Бека, — Санет йæ иунæг хъæбул уыд!

Бааходæн кодта Бека. Кæрдзынтæй ма цы аzzад, уыдон бæрзонд куыройы къутуйы сæвæрдта — изæрмæ.

Санет сфардæг фæстæмæ мæнæргытæ тонгæ. Иу ран хъæддаг балбæласы сæрыл ауыдта сау балы нæмгуытæ, слæст сæм арæхстгай, ратыдта сæ, йæхицæн сæ рихитæ ацахуырста æмæ афтæмæй худгæ балæууыд Цорæмæ. Лæппу йæ ацахста...

— Изæры нал æруайдзынæ, Санет?

— Уанцон нæу! Æмæ ныр изæр куы у, стæй нæ уæд та исчи фæфиппайдта, уæд цы дзурдысты?..

— Цыфæнды дзурæнт! Мæнæ сдзæбæх уыдзынæн æмæ уæд...

Æмæ мæ хæсгæ та кæдæм кæндзынæ, мусмæ, мыййаг? — худгæ йæ бафарста Санет æмæ ралыгъд.

Ацы ныхæстæ кæд Санет хъазгæйæ загъта, уæддæр Цорæйы зæрдæйы арцау фæныхстысты. Уый нырма ацы фарстайыл никуы ахъуыды кодта. Кæдæм æй фæхæсдзæн ныр, кæнæ ирæдæн цы ратдзæн, — иунæг бæхы йеддæмæ йæм куы ницы ис, уæд.

Уæвгæ йын æй дæтгæ дæр ракæндзысты уыйбæрц хъæздыг курджыты фæстæ? Мардау фæци Цорæ. Уый ныры хуызæн бæлвырдæй никуыма бамбæрста, хæрзмæгуыр кæй уыд. Цæстытæ цæхæр акалдтой, цыма æгас дуне фæхицæн Цорæйæ æмæ иунæгæй кæмдæр хохы цъуппыл аздад.

Ныууынаргъыдта Цорæ. Уый бамбæрста, мæстытæн сæ райдиан фæстæдæр кæй уыздæн.

V

Изæр кодта. Уыди майрæмбон. Хи куыстмæ, стæмтæй фæстæмæ, ничи ацыд. Фæсивæд фæцыдысты зиутæм æмæ сæ зардæй хастой бæстæ. Зæрæдтæ та æмбырд кодтой Ныхасы Къозонтæм æввахсдæр æмæ кастысты куы фæтæнтæм, зиууæттæм, куы та Къозонты тыргъырдаем.

Ацы адамы æппындæр фæтæнты мæт нæ уыд. Адон кастысты æрмæст куыст ныууадзынмæ. Нæ сæ уыд уыйбæрц Къозонты тыргъы мæт дæр. Уыйбæрц сæ уарзгæ дæр ничи кодта. Уыдоны бацыд, зиууæттæн æргæвст чи хъуамæ æрцыдаид, уыцы нард дыгæрдиджы мæт. Сæ кæрдтæ сойы стулын æмæ дзидза адауын мондаг уыдысты, зæрæдтыл бон нал изæр кодта, ныуурс сты сæ цæстытæ, сæ маст нал уромынц.

— Уый цавæр зиу у, уанцон талынгмæ куыст нæу!

— Уæдæ, уæдæ, худинаг дæр нæ кæсы ацы Къозонтæм, худинаг!

— Лæг цас бонджындæр уа, уыйбæрц мæрддзæстдæр куыд у!

— Цыма сæ дзидзайы мурæй исчи цы хъавы... — хъуыр-хъуыр байдыдтой Ныхасы.

— Æнхъæл дæн, уалæ сæ куыст уадзынц.

— Цас ныссæрфтой, цас!

— Æмæ дæсгай мæкъуылтæ куыд самадтой.

Хъæздыг лæгыл цыдæриддæр фидауы, æгуыст бон сæттын дæр æмæ зиу кæнын дæр.

— Ёмæ мæгуыр лæгыл цы хъуамæ сфидауа?! Цал хатты йæ бон бауыздæн æгуыст бон басæттын, кæм ын ис уыйбæрц фæллой?!

— Уæдæ, уæдæ! Уый дæр дудгæ заман нæу! Ацу æмæ алы æгуыст бон сæттæггаг кусæрттæ кæн... Хуыцау дæр, æвæдза, паддзахы хицæуттæй уæлдай нæу гæртам хæрынмæ.

— Ёллæх, мæ сины та цыдæр фæбадт! Æвæццагæн та йын æнæ скъæвда нæй. Мæ синæй йæ базонын.

— Уымæй раст зæгъыс. Къæвдайы стæгнизы хуызæн ницы бæрæг кæны. Æниу мигъы гæппæл никуы зыны, фæлæ.

— Уый, æвæдза, изæры уæнæй базондзыстæм, уæнæй... Афтæ Ныхасы цыбыр кодтой сæ рæстæг зæрондæй, æмбислæгæй.

Кастысты фæтæнтæм, арæхдæр тыргъырдаем.

Уалынмæ зиууæттæ дæр æрцыдысты, æргæвст æрцыд дыгæрдыг дæр. Ныр сыл бынтон ныддаргъ рæстæг. Æрхъæцмæ нал лæууыдысты.

Фæздæг цыд бæрзонд. Пæлхъ-пæлхъ кодта цæджджинаг æд дзидзатæ. Зæрæдтæ бахъæлдзæг сты æмæ сæ роцъотæ даудтой, æнхъæлмæ кæсгæйæ. Кæртæй цыд фæндыры хъæр. Фæсивæд уадысты хъазтмæ. Чызджытæй дон хæссынмæ чи уыд, уыдон тындзыдтой.

— Ай, ныры чызджытæ, акæсæд-ма сæм исчи, кæрæдзи сæртыл куыд хауынц, сæхи лæппутæм куыд ласынц, — сыбар-сыбур кодтой устытæ, уæлдайдæр идæдз Бирæгъон.

Фæндыры цагъд, æмдзæгъды зæлланг стынг сты, хъардтой фæсивæды уæнгты. Æнкъард уыдысты æрмæст Цорæ æмæ Санет. Цорæ ныр хайджын нæу ацы хъазтæй. Нæй йын йæ къахфындзтæ ‘рсадзыны фадат, Санеты йæ разæй æрисыны рæстæг. Санет та кæд хайджын у хъазтæй, уæддæр йæ зæрдæ æндæр ран ис. Уый дæр не ‘рзилдæн уариау, йæ уарзоны цæхæр цæстыты раз. Ахæм арæхстджын къухæй йын йæ цуры ничи æргæрæхтæ кæндæн дамбациайæ. Хъазтмæ бæргæ рацыд, кафгæ дæр акæны, фæлæ æнæбары. Тæрсы, куы нæ та фæлæууа, куы та ныууайа Цорæмæ æмæ йæ исчи куы фена.

Фæлæ, о, æвзонг, æрра зæрдæ! Уæлдайдæр уарзæджы зæрдæ! Цы дæ бауромдæн, цы фæлæудзæн дæ разы!

Кæсæд-ма исчи Санетмæ. Йæ хуыз фæлыгъд, фæлтæ-
рæнтæ кæны. Йæхицæн бынат нал ары. Хъавы цæуынмæ,
фæлæ кæдæм?

«Кæй зæгъын æй хъæуы, хæдзармæ, — хъуыды кæны
Санет йæхинымæр. — Нæй. Цорæмæ нæ ныццаудзынæн,
уанцон нæу бон цалдæр хатты. Уæд та мæ исчи фæдта? Нæ,
æз Цорæмæ нæ цæуын. Æз хæдзармæ цæуын».

Рацæуы Санет, æрмæст комкоммæ нæ, фæлæ дæлæрдæм,
мусырдаæм.

— Нæ, æз Цорæмæ нæ цæуын... Æз æрмæст афтæ... Сæр
куыддæр зилы æмæ хъæуы кæрон сыгъдæг уæлдæф ис, —
сайдта йæхæдæг йæхи, сыгъдæг кодта йæ цæсгом йæхи раз.

Уалынмæ сусæг æхситт йæ хъустыл ауад. Санет йæхи ба-
ауон кодта. Кæсы, æмæ уæлæ иу ус рауайы. Санет базыдта
— Бирæгъон у. «Æмæ кæдæм цæудзæн? Цорæмæ, мыййаг?»
— ахъуыды кодта Санет æмæ, куыддæргомæу фыццаг хатт
туг сæрмæ ныццафта.

Хъахъхъæны дарддæр. Бирæгъон былæй фæаууон. Су-
сæгæй фæхъуызы йæ фæдыл Санет дæр. Бахæццæ былмæ.
Фæлæууыд Санет. Уыны. Бирæгъон сæ сыхаджы лæшпуйыл
æрцауындзæг, кæны йын пьатæ. Уый дæр æм фæлæбурд-
та æвиппайды, Санет фæхæцыд йæ цæстытыл, лидзынмæ
фæци. Æрмæст ма фехъуыста Бирæгъоны «дæ-дæй». Уый
басыгътой пысыратаæ.

Тарстхуызæй, фæлурсæй схæццæ Санет хæдзармæ. Къæ-
сæрæй ма иу каст фæкодта фæстæмæ, цыма йæ Бирæгъон
æмæ йæ хæзгул сырджой, уыйау. Хорз уыд, æмæ хæдзары
никæй баййæфта: Бека бадт зиуы минасы, мад та къæбицы
цыдæртæ архайдта.

Тар хъуыдыты ацыд Санет, зæрдæ хоста йæхи къулыл.
Уый нырма никуы ахъуыды кодта, пьатæ цæуыл баст сты,
сæ кæрон цæмæ цæуы, ууыл.

«Уанцон нæу, уанцон нæу, — дзырдта йæхинымæр Санет,
— Пысырата... фаджыс рæбын... Фæлæ Цорæ ахæм нæу:
Цорæ йæ уарзондзинад никуы стъизи кæндзæн, никуы йæ
сызмæнтдзæн пысыратимæ, фаджысимæ... Нæй, нæй; Цорæ
ахæм нæу. Стæй пьатæ æмæ хъæбысты йеддæмæ куы ницы
кæнæм. Æниу пьа цы у, цы у пьа?! Æвзæр къуылых куыдз,
æвзæр!»

Санеты скаеуынмæ дæр ницыуал бахъуыд. Æвиппайды куыддæр сыгъд йæ зæрдæ цæйдæр æнахуыр мондагæй, йæ сæр зылд. Цы уыд, уымæн Санет ницы æмбæрста. Æмбæрста æрмæст уый, æмæ йæ Цорæмæ кæй фæнды, кæй йæ хъæуынц йæ цинтæ... Æрмæст ын Бирæгъоны пьатæ, пысыратæ, фаджыс къуырджой йæ хъуыдытæ, æлгъ сæ кодта йæ зæрдæ.

Адæргæй схæцыд æлвисыныл. Фæлæ зæрдæ кæм райы, къухтæ кæм тасынц! Уæдæртт иуырдаем атылд, къус иннаердаем, къух баззад бæрзонд æд пирæнгом.

Бауад Санет тыргъмæ, æнуд æм каст хæдзары. Алæууыд иу чысыл, баздæхт фæстæмæ.

— Цæуылнæ цæуыс, нана дæ нывонд фæуа, хъазтмæ? Ам цы аразыс? Цу æмæ дæхи айрхæфс. Æви кæуынхъус дæ? Цы кодтай? Нанайы хъæбул, дæ хуыз дæ мидæг куына ис, — бахынцъым кодта йæ мад.

— Нæ, куы ницы, нана... Æрмæст зæрдæ куыддæр риссы...

— Цæй зæрдæ, цы дзурыс уый? Дæ хъæбултæ куына фæмардысты...

— О, нана, ды не ‘мбарыс...

— Ма дзур бирæ, ацу хъазтмæ. Ацу, нанайы чызг, ацу. Уым уайтагъддæр бахъæлдзæг уыдзынæ.

— У, нана, куыд не ‘мбарыс... — цыдæр ма зæгъынмæ хъавыд Санет, фæлæ йæхиуыл фæхæцыд æмæ ацыд.

Мæй уыди йæ цалхыдзаг, бæрзондæй каст, рухс кодта кæмттæ. Мигъы гæппæлтæ згъорджой кæдæмдæр, сæфтысты арвы æнаекæрон быдырты. Санет рахызт тыргъæй, араст — кæдæм, уый йæхæдæг дæр нæ зоны. Хъусы йæ зæрдæмæ, — йæ туг æхсиды, куыддæр æндзыг кæнынц йе уæнгтæ. Айвазы йе уæнгтæ, нылхывы йæ риутæ йæ хъæбысы, фæлæ нæй. Зæрдæ йæхи къултыл хойы, тынгдæр ‘хсиды туг, зилы сæр... Сулæфы арф, аныхъуыры изæры уазал уæлдæф, нымдзаст вæййы мæймæ. Мæй лæсы йæ фæндагыл, кæсы дæлæмæ, худы æгас дунемæ, худы Санетмæ. Цæуы Санет размæ. Сæр зилы алы хъуыдыты, алы мондагты. Уалынмæ йæ кæйдæр къæхты хъæр йæ сæнтгæй райхъал кодта. Кæсы Санет: æрхæццæ Цорæйы мусмæ. Фæлæ куыд æгъдауæй? Уый ардæм куы нæ цыд. Бааууон кодта йæхи Санет. Чи уыдзæн, кæй къæхты хъæр уыдзæн уый?

Йæ фыд уа, æмæ куыд раджы раздæхт минасæй? Цы фæуа, чердæм цæуа ныр? Цорæмæ? Нæй. Æгæр æхсиды йæ туг, куыддæр тæрсы.

«О, о, Цорæйы хъуамæ ауынон», — ахъуыды кодта Санет æмæ мусмæ базгъордта. Куыд базгъордта, уый хорз бафиппайдтой Бекайы цæстытæ. Хуыздæр уыдаид, куы ницы федтаид, уæд. Фæлæ федта.

«Цы уыздæн? — хъуыды кæны Бека, — чи уыздæн уыцы дзæгъæлдзу, ацафон искæй лæппумæ чи бырсы?» Æрхъуызыд сабыргай Бека, бакаст. Йæ цæстытæ туджы азылдысты, фæлæбурдта хъамамæ.

«Нырæккæ амарын хъæуы сæ дыууæйы дæр, — сфæнд кодта Бека. — Фæлæ йæ худинаг! Худинаг — хъæуы æхсæн, æгас комы раз. Цы цæстæй йæм байдайдзысты кæсын адæм, цы цæстæй сæм кæсдæн йæхæдæг? Ныууадзон сæ, ма ныхъхъæр кæнон мæ худинаг. Тæккæ райсом æй хæдзары ныхгæндзынæн æмæ йæ тагъд чынды фервитдзынæн. Афтæ хуыздæр уыздæн». Бека ныхъхъывта йæ къухты йæ хъама, сабыргай раздæхт. Иудзæвгар, æррайау, фæхæтыд, стæй фæраст хæдзармæ.

— Дæ чызг кæм ис, усай? Дæ чызг кæм ис дын зæгъын?! — туджызилгæ цæстытæ ныццафта Бека йæ усмæ.

— Мæ фыдбылызтæ ахæсс, кæд æрра нæ фæдæ. Ацу иуырæм, мæ гуымбыл сисын мæ бауадз, фæлдахыс мын мæ къæрта.

— Дæ чызг кæм ис дын зæгъын?! — фæхъæр та кодта Бека, — ныкъкъуырдта къæрта къахæй æмæ куыддæриддæр йæ къух фæхаста ныццавынмæ, афтæ Санет къæсæрыл фæзынд. Санеты зæрдæ бауазал, фембæрста, фыд æй кæй базыдта, уый æмæ сагъдæй аздад. Фездæхт уæд Бека Санетмæ, ралæууыд ыл.

— Фæдис, ныццагъта нæ, фæдис! — ныхъхъæр кодта ус.

Сыхæгтæ дисы бацыдысты. Сабыр лæгыл нымад уыд Бека, худгæ дæр ма йыл кодтой, — йæ бинонты, зæгъгæ, никуы снæмы. Æмæ сæм, æвæццагæн, сыхæгтæ дæр алырдыгæй уымаен згъордтой, æндæр йæ бинонты ничи снæмы? Уымæ та кæй цы хъуыддаг ис?

Бека нæмы Санеты къахæй, къухæй, мæстæй æхсиды йæ зæрдæ.

— Судзгæ бон мыл æркодта! Амардта мын мæ чызджы! — æрдиагæнгæ ус йæхи Бекамæ баппæрста.

Бека асхуыста йæ усы, фæлæбурдта хъамамæ. Æрбахæццæ сты сыхæгтæ дæр. Ацахстой лæджы, байстой йын йæ хъама, акодтой йæ æддæмæ. Санет лæууы уадзыгæй. Мад йæ уæлхъус йæ рустæ тоны, йæ дзыккутæ. Къæрта лæууы артдзæсты дæлгоммæ. Ахст æхсыр фæныкыл азæй кодта.

Дыккаг бон хъæуы устытæ идæдз Бирæгъонмæ куы бадтысты, уæд дис кодтой, ацы хатт Бека куыд ферра, зæгъгæ.

— Афтæ хъæуы, афтæ, — дзырдта зæронд Май. — Цы лæг у уый, æмæ йæ бинонты чи нæ нæмы? Ус хъуамæ над æййафа, над. Усы йæхи бар уадзын нæ хъæуы.

VI

Санет куыддæриддæр Цорæйæ рахызт, афтæ уымæ æруад йæ 'рдхорд æмгар Æхсар. Уый æрхаста Цорæйæн цæстуарзон дзидзайы хæйттæ, кæрдзын, бæгæны.

— Æй, æвзæр, ныр ам кæдмæ хуысдзынæ? Кæдмæ хылаей дардзынæ дæ къах?

— Бæргæ, мæ бон нал у, Æхсар, лæзæрын, фæлæ цы саразон? Фæлтау мæ цæнгтæ дыууæ дæр куы асастаиккой. Фæлæ а къах, а къах!.. Сбад ма æмæ мын радзур исты хабæрттæ. Цы митæ кæнут, бирæ хос нæ ныккарстат, хортæ тагъд нæ уыдзысты кæрдинаг?

— Уыдон ма уадз, фæлæ ма мын зæгъ, Санет ма дæм афтæ араех æруайы?

— Мардæрцыд дæр уый у, æмæ араех кæй уайы, — æнкъардæй загъта Цорæ.

— Куыд мардæрцыд, цы кодтай?

— Мæ хуызæн магуыраен ус курын зын у æмæ, гъе, уый! Кæдæм æй фæхæсдзынæн, кæнæ ирæдæн цы ратдзынæн?

Æхсар ныххудт:

— Æмæ уый та цы мæтаг у. Сдзæбæх уал у, дæ къæхтыл уал фидар слæуу. Цæуылты мæт кæны — ирæд! Аскъæфдзыстæм уал æй хъæдмæ, стæй не 'взæр хæдзары 'рдæг дæу фæуæд. Æз мæ фыдимæ дæр ныхас кодтон — разы у... Фæлæ мæ фыд куыд мæсты у, уый куы зонин! Къозонтæ йæ нæ фæхуыдтой æмæ цæхæртæ калы. Магуыр лæджы, дам, куыдзы хъуыды дæр ничиуал кæны. Уыдон цыфæнды

дæр фæуæнт. Æз дын æндæр цыдæр зæгъынмæ хъавыдтæн. Зоныс, айразмæ Сыхтыхъæуы хъазты иу чызджы федтон æмæ мæ зæрдæйы ныххаудта. Æрмæст æз ирæды мæт нæ кæнын, дæуау... Фос нæй, — уый мæт ма кæн. Скъæфын хъæуы, скъæфын! Æрмæст тагъддæр адзæбæх у æмæ раскъæфæм нæ рæсугъдты.

— О, де ‘фсæртыл дур æруайа, Æхсар! Æвæццæгæн та кафынæй бафсæстæ æмæ та гæркъæраг фестадтæ. Мæ зæрдæ мын барухс кодтай, уæллæй! Стæй мыл ныфсы базыртæ асагътай.

— Ам дзæгъæл базыртæ садзæг нæй! Мæ базыртæ мæнæн — мæ бæх, мæ хъару... Фæлæ уый цæй усы цъæхахст у?

— Бекайы хæдзарæй цыма фехъуыст... Цума суай, Æхсар, мацы фыдбылыз æрцæуа! Æмæ мæм тагъд фæхабар кæн.

Æхсар рауад. Цыдæр амæлттæй æддæмæ рахызт Цорæ дæр. Хъусы, хъахъхъæны, хъæлæбамæ ахсайдта йæ зæрдæ.

Чысыл фæстæдæр æрыздæхт Æхсар æмæ радзырдта, цы федта, уый.

VII

Дыууадæс цыппæрхъусыг цæджджинаджы алаууыдысты дыууæ рæгъы, пæлхъ-пæлхъ кæнынц. Арты æвзæгтæ судзгæ стæрд акæнынц агты.

Агты алыварс æртыгæйттæй лаууынц бæгæныфыцджытæ, сугтæ калынц æнæвгъау артмæ, дыгай къухтæй стауынц агты.

Цæстытæ фæздæгæй туджы зилынц, цæстысыг ставд гатæй згъæлы. Цалдæр лæппуйы даргъ æфсæн уæхстытыл зилынц физонджытæ.

Сæ астæу тæбæгътæй тæвд физонджыты тæф кæлы. Къухæй-къухмæ цæуы сыкъа æд арахъхъ. Сыкъа йæ фæдыл сайы зарджытæ, — иуæй иннæ хъæлдзæгдæр.

Дыууадæс аджы æмпæлхъ-пæлхъ кæнынц, — дыууадæс арты — æмрухс, дыууадæс къухы æмыстыд кæнынц цыппæрхъусыг агты.

Комы дæр фæстаг бонты куырайтты нал бацауæзтой. Зилынц, æнæнцойæ згъорынц фыдтæ. Ссынц Гуырдыстонæй ласт ставд мæнæу. Куырайттæн сæ иуы, Биасланы куыройы, арты фарсмæ гуыбырæй бады куыройгæс Габали. Бады

Габали, артмæ нымдзаст ис, даргъ лулæйыл йæ дæндæгтæй фидар хæцы. Мæсты худт бакæны, ачъыртт кæны зулмæ, асхъауы арт æмæ та йæм нымдзаст ваййы.

Зыбыты иунæг у Габали, — Цорæйæ дарддæр ын ничи ис. Хæдзарæй-хæдзармæ, комæй-коммæ, иу бæстæй иннæ бæстæм хæтыди Габали куыстагур, искæйонæй. Иу къуымы мур бацъæппытæ кæнын дæр ын уымæн нæ бантыст, æниу ахæм хъуыды, æвæццæгæн, йæ сæрмæ дæр никуы æрцыд. Афтамæй та цардагур кæдæм нæ ахаудта, царды фæдыл кæм нæ фæхæтыд. — Цæцæн, Мæздæджы быдыртæй зæгъай, Тæтæры быдыртæ иннæ ахæм! Фæлæ нæй, никуы ссардта цард Габали. Алы ран дæр адæм уыдысты æмхуызон. Чи йæ фæллойæ, чи йæ цардæй тъæппытæ хаудта, чи та мæгуыр, гæвзыккæй хъиу-хъиу кодта.

Æмхуызон уыдысты бæстæтæ дæр, быдыртæ, кæнæ хæхтæ, иу ран-иу аппæрста йæ фыййауы лæдзæг, йæ мæгуыры дзæкъул, фæлыгъди-иу дарддæр, фæлæ та-иу уыдон ам дæр йæ ‘ккой февзæрдысты. Афтæ фæрæхау-бахау кодта Габали æмæ та куыдфæстагмæ йæ зæронд йæ райгуырæн бæстæм æрхаста. Никуы цард ссардта, никуы фæллой. Лæппуйæ фæцыд æмæ зæрондæй æрыздæхт зæронд тæтæйраг кæрцы, цъупхуды, даргъ лулæимæ.

Куыройы дур згъоры, зилы, мæнæу æууилгæ, не ‘нцайы йæ иугъæдон къуырма хъæр. Хус сугтæ арты къæрцц сыгъд кæнынц, цъæх пиллон уадзынц. Габалийæн радыгай йæ цæстытыл уайынц йæ ивгъуыд бонтæ.

VIII

— Цорæ, афтæ мæм ма кæс, æз ницæмæй дæн зылын-джын... Куыд уыдтæн, афтæ сыгъдæгæй баззадтæн. Ма мæ ныууадз!

— Хæрзбон, æз Биасланы уæлдайæ мæхи нæ фæхудинаг кæндзынæн! — схаудта Цорæйы дзыхæй. Бæх фезмæлыд æмæ чызджы иуырдам фехста. Æрмæст ныфссаст æрдиаг æмæ зæрдæхалæн æлгъыст ауадысты Цорæйы хъустыл æмæ уайтагъд фæзилæны фæаууон. Æхсиды, æддæмæ тоны Цорæйæн йæ маст йæ риуæй, судзы йæ зæрдæ, хъиладзагъдæй тæры йæ бæхы.

Ниуы, æрдиаг кæны Санет дæр, зæххыл дæлгоммæ хаудæй лæууы. Æмбары, йæ амонд кæй фесæфт, йæ цард кæй фехæлд.

IX

Бирæ рæстæг нæ рацыд. Санет йæ зæрдæ нæма сивта Цорæйыл, цард уый ныфсæй, æмæ йæ иуæй-иухатт уыргæ дæр кодта, сæ цард куыдфæстагмæ кæй сиу уыдзæн, уый. Æрмæст ахæм ныфсæй дзæг рæстæджытæ уыдысты, цæсты фæныкбъуылдау, цыбыр, æндæргау, æнæахстон. Æрдиаг-иу байдыдта уæд Санет, нал ын-иу уыд банцайæн, сдзæгъæл-иу Цорæйы мысынæй.

Иухатт та Санет сæмбæлд Габалийыл æмæ йæм комкоммæ бакаст. Ныццъæхахст кæнынмæ бирæ нал бахъуыд Санеты: Габалийы цæсгом, уæлдайдæр йæ цæстытæ, уыдысты Цорæйы цæсгом æмæ цæстытæ.

Биасланæй уыдта йе сæфт, йæ удхæссæг фестад æмæ нæ зыдта, цы ‘гъдауæй дзы систайд йæ маст, цы ‘гъдауæй фæрогдæр кодтаид йæ зæрдæйы рисс.

Иухатт Санет хæдзары иунæгæй бадт, Габали дын æрбацыд Биасланы агураг. Дзуапп радтыны бæсты йæм Санет афтæ нымдзаст, æмæ мæгуыр Габали цæуынмæ фæци. Уæд Санет йæ размæ бауад, ныттыхсти йыл, йæхимæ йæ æрбалхъывта. Габали æвиппайды джихæй аздад, йæхи ма байсынмæ бæргæ хъавыд, фæлæ хъæбысæй хæсты фæбынæй... Кæд зæронд уыд Габали, уæддæр йæ туг сыхсыст, æвзонг хъæддых буар йæ хъæбысы куы ‘рбакодта, уæд.

Афтæ саста Санет йæ маст Биасланæй, афтæ суагъта æмæ уагъта йæ мондæгтæ Санет Цорæйы бæсты Габалийæ.

Санеты æрхасты фæстæ Агуыбейы ус Биасланы цинтæй, Биасланы лæвæрттæй рæвдыд нал æййæфта. Иттæг хъыг æм каст ацы хабар æмæ иухатт Санеты куыроймæ цæугæ куы федта, уæд йæ фæдыл сусæгæй араст æмæ йæ иу ран баййæфта.

Ницы сдзырдта Биаслан, ацы хабар куы фехъуыста, уæд, æрмæст цалдæр цæфы ракодта Агуыбейы усы, ныронг ын кæй ницы загъта, уый тыххæй. Хъахъхъæнын сæ байдыдта Биаслан æмæ сæ куыддæриддæр йæхи цæстæй федта, афтæ

раздæхт хæдзармæ, сифтыгъта бæх æмæ, Санет куыройæ куы сыздæхт, уæд æй æрбаласта къæдзæхы сæрмæ.

Ам æрхызтысты бæхæй. Санет базыдта йæ адзал, ницы дзуры, æнхъæлмæ кæсы Биасланы тæрхонмæ, зæрдæ дурау ныууазал. Зæронд æнаккаг баласта Санеты къæдзæхы тæккæ былмæ æмæ йæ уырдыгæй равзылдта... Æрмæст ма иу цъæхахст фæкодта Санет, стæй фæтары, дæ фыдгул дæр афтæ.

Уæдæй нырмæ ацы къæдзæх хуыйны Сырхаоны къæдзæх.

Биаслан дæр бирæ нал ацард. Цорæйы къухтæй мæрдтæм бацыд. Цорæ алыгъд абырæг, стæй фæстагмæ Турчы бæстæм йæхи айста.

Уый дын Сырхаоны хабар, æнамонд Санеты хъуыддæгтæ.

АРВИСТОН

СТАЛИНЫ ЮМОР

* * *

Фыдыбæстæйы Стыр хæсты фæудыл цалдæр азы куы рацыд, уæд Сталин, Кунцевойы йын цы дачæ уыд, уым фембæлди Гуырдзыстоны компартийы ЦК-йы фыццаг секретарь А.И. Мгеладзеимæ. Фæтæг уазæджы цур æрæвæрдта, йæхæдæг хъæрмадзы кæй æрзайын кодта, уыцы лимонтæй æмæ загъта:

— Фен-ма сæ, ам, Мæскуыйы æрзадысты.

Дыууæ лæгыл ныхас бацайдагъ, æмæ та-иу Сталин рæстæгæй-рæстæгмæ афтæ фæкодта:

— Ахæр-ма, мæскуыйаг лимонтæ сты.

Афтæ Сталин цалдæр хатты æрхатыди Мгеладземæ.

— Æмбал Сталин, дзырд дын дæттын, цалдæр азы фæстæ Гуырдзыстон æнæхъæн Советон бæстæйы дæр æфсаддзæни лимонтæй æмæ сæ фæсарæнæй ласын нал хъæудзæни.

— Хуыцауæй разы, æшпынфæстаг æй дæ сæр æрцахста! — дзуапп ын радта Сталин.

* * *

Иуахæмы дын Сталин Буденныйæн афтæ:

— Дæ къам мæм нæй, балæвар ма мын æй кæн.

— Табуафси, — загъта Буденный, йæ къам райста, фæлæ йыл цы ныффысса, уый нæ зыдта æмæ хъуыдыты аныгъуылд. Уæд ын Сталин хъызгæйæ афтæ:

— Ныффысс ыл: «Фыццаг бæхджын æфсад саразæг æмбал Сталинæн. Буденный».

Буденный æцæгдæр афтæ бакодта. Уæд æм фæтæг дзуры: «Цæй, æмæ дын æз дæр мæ къам балæвар кæнон». Гæххæттыты æхсæнæй йæ хуызист сласта æмæ йыл ныффыста: «Фыццаг бæхджын æфсад æцæгæй чи сарæзта, уымæн, æмбал Буденныйæн. Сталин».

* * *

Æртынæм азты райдайæны ССР Цæдисы облæсттæй иуы разамонæг, Сталин кæм уыд, ахæм æмбырды дзырдта, пад-дзахадæн, дам, хор раттын нæ бон цас уыд, уыйбæрц радтам. Йæ ныхас та афтæ балхынцъ кодта:

— Францæгты загъдау, цыфæнды хорз сылгоймагæн дæр, цы йæм ис, уымæй фылдæр раттын йæ бон нæу.

Уæд Сталин дзурагмæ йæ ныхас баппæрста:

— О, фæлæ сылгоймагæн йæ бон у дыууæ хатты раттын.

* * *

Чысыл театр (МХАТ) кæй хонынц, уым Сталин касти спектакльмæ. Антракты фæстæ Станиславский æмæ театры иннæ разамонджытæ цымыдисæй нымдзаст сты фæтæгмæ: цымæ цы зæгъдзæни спектаклы тыххæй? Сталин ницы дзырдта. Уæд Станиславский нал фæлæууыд æмæ йæ афарста:

— Æмбал Сталин, куыд дæм фæкасти спектакль?

— Æнкъард кодтон...

Адæмы цæсгæмттæ фæтар сты, зын сын уыди фæтæджы дзуап.

Сталин та иуцасдæр хъусæй алæууыди, стæй загъта:

— Æнкъард кодтон... антракты рæстæг.

Адæмыл худæг бахæцыд.

* * *

Центрон комитеты ныхас цыди советон композиторты сфæлдыстады тыххæй. Композитор Т. Хренниковы кой дæр ракодтой. Сталин æй тынг нымадта, Социалистон Фæллоыйы Хъæбатыры ном дæр ын радтой. ЦК-йы уæнгтæй чидæр фæндон бахаста, Хренниковы ном, дам, сæвæрæм Мæскуыйы уынгтæй искæцийыл. Сталин бахудт æмæ загъта, ахæм уынг, дам, ис Мæскуыйы. Æмбырды уæвджытæ дисы бацыдысты: кæм ис ахæм уынг, мах æй куынæ зонæм?

Фæтæг та хинæйдзаг худт бакодта æмæ загъта:

— Неглинка, зæгъгæ, ахæм уынг ис нæ горæты. Не Глинка.

* * *

Кремлы уыди банкет. Сталин иннæ хæттытау рацу-бацу кодта дзаг фынгты рæзты. Ныхасы бар ракуырдта уырыссаг советон литературæйы цардæгас классик Алексей Толстой. Афтæ бирæ дзырдта, фæтæгæй ахæм æппæлдтытæ кодта, æмæ дзы адæм стыхстысты. Сталин йæ цуры æрлæууыд, йе уæхскмæ йын бавнæлдта æмæ загъта:

— Граф, дæ хорзæхæй, дæхи æгæр ма лæмар.

* * *

Ростовы облæсты разамонджытæй иу Сталинмæ бацыд, йæ риу алыхуызон ордентæ æмæ майдантæй байдзаг кодта, афтæмæй. Сталин æм бакаст æмæ йæхи нал баурæдта:

— Куыд кæсын, афтæмæй ма дын иу риу искæм самал кæнын бахъæудзæн...

* * *

Йæ куысты styr аиппытæ кæмæн уыд, иу ахæм бæр-нон хицаумæ фæсидтысты Кремльмæ. Хъуамæ йæм дзы «къæдзæй балæвардтаиккой». Бады, æнхъæлмæ кæсы лæг секретары уаты. Сталин кæмдæр бафæстиат æмæ æрæджи-ау фæзынд. Йæ кусæн уатмæ куы фæцæйцыд, уæд лæджы ауыдта æмæ йæ фæрсы:

— Ам цы ми кæныс?

— Æмбал Сталин, фæнды мæ, цæмæй мæм байхъусай.

— Байхъусай, зæгъыс? Æмæ булæмæргъ исты дæ? Хъусгæ нæ, фæлæ дæм загъд кæндзыстæм!

* * *

Фæсæмбисæхсæв «Правда»-йы редактор Д. Т. Шепиловы уаты телефон ныззæланг ласта. Бон-сауизæрмæ куысты чи бастад, куыд фæзæгъынц, йæ къухтæм æмхасæнтæ чи кодта, уыцы редактор фæлæбурдта хæтæлмæ:

— Хъусын, чи дзуры?

— Сталин.

— Цавæр Сталин? Мæн ныртæккæ хъазынтæ-йедтæм не ‘вдæлы!

Редактор ма йæ ныхас ноджы фæкарздæр кодта, æз, дам, ныртæккæ дæ дзæнгæдамаæ хъусыныл нæ дæн.

Телефонæй та райхъуысти дзуапп:

— Уыцы Сталин, уыцы. Стæй мæн дæр хъазынтæ-йедтæм не ‘вдæлы.

Сæйраг редактор æрæджиау бамбæрста, хицауад цы телефонмæ фæдзурынц, уый хæтæлыл кæй хæцы.

Шепилов фæкхæзæнæг, æмæ йын уыцы «низ» ахаста цалдæр боны.

* * *

Поэт Эдуард Багрицкий (Дзюба) дзырдта: «Æз мæ къухæн стыр аргъ кæнын — кæддæр мын æй Сталин райста».

Багрицкий ацы ныхæстæ зæрдæйæ дзырдта. Ахæм хабæрттæ бирæ уыди: Сталин-иу йæ къух кæмæн райста, уый-иу æй бирæ рæстæг нал æхсадта. Фæтæг кæмæндæр аба кодта, æмæ уыцы адæймаг дзæвгар рæстæг йæхи нал ныхсадта.

ФЫДÆЛТЫ ЦАРДÆЙ

ЧЫЗГ КУРЫН

Иу усгур фæзылди амæй-ай хуыздæр чызджытыл. Ныр йæхæдаг уыди дзæбæх абадгæ лæппу. Уыцы хорз чызджытæй иуы дæр йæхицæн аккаг не скодта. Зылди. Стæй уæд иуахæмы Гулимæ ссыди.

Чызг федта æмæ та йæ зæрдæмаæ нæ фæцыди. Фæстæмæ раздæхт, æмæ йын йæ бинонтæй иу афтæ:

— Æппын ницыма?

— Мæхи хуызæн æвзæрыл нæ хæст кæнын.

— Ау, æмæ Къаболаты чызг цы кæны?

— Уыцы дынджыр фындз, куы базæронд уа, уæд цы хуызæн уыдзæн?

Уæд ын йе ‘рдхорды мад афтæ зæгъы:

— Уэртæ-ма Дзуарыхъæуы Бæрæзгаты чызджы фен. Нырма сывæллон у, фæлæ суинаг у.

Уый ацыди Дзуарыхъæумæ. Бацыди йе ‘мбалимæ Бæрæзгатам. Уыдон сын цæхх, кæрдзынæй салам радтой. Бадынц, бадынц, æмæ дзы чызг зынаг нæй. Уæд дын иу сывæллон чызг хæдзармæ æрбауади. Уыдис бæгъæввад æмæ йыл айдагъ хæдон, фæлæ чызгæн йæ дзыккутæ дзæбæх æфснайд уыдысты.

Лæг æм бакаст æмæ йæхинымæр загъта: «Ай дзæбæх, суинаг у».

Фæлæ йын уый амыдтой, уый йæ фæсонæрхæджы дæр нæ уыди. Абадтысты ма æмæ, чызг зынаг куы нæ уыди, уæд йе ‘мбалмæ йæ цæст æрныкбъуылдта, цом, зæгъгæ. Фысымтæн та загътой:

— Мæнæ ацырдыгæй уыдыстæм æмæ афтæмæй фездæхтыстæм

Чи сын æй бацамыдта, уыцы ус сæ фæрсы:

— Гъы, куыд у, уæ зæрдæмæ фæцыди?

— Чи? Куына йæ федтам.

— Гыщцыл бæгъæввад чызг айдагъ хæдоны нæ федтат?

— Гъе уый у?!

Гъе уыцы фæндыл лæг ныллæууыди, кургæ йæ кæнын, зæгъгæ. Баминавар кодта æмæ йæ аздæхтой, кæй дын раттæм, ахæм нæм нæй, зæгъгæ. Лæг æм афæдз æнхæлмæ фæкаст, алы бон дæр цыд Дзуарыхъæумæ, æнæ чызджы фенгæ йæ бон нал уыд. Афæдзы фæстæ та сæм ног барвыста.

Нал сæ ныуадздзæн, уый куы бамбæрстой, уæд сразы сты æмæ йæ радтой.

Куы бафидыдтой, уæд уазджытæ сæ мысайнаг æхца æртæ чъирийы сæрыл сæвæрдтой. Уыдон фынгыл лæууыдысты. Уазджытæ ацыдысты. Чызг хæдзармæ бауад, æхца фелвæста фынгæй æмæ йæ фыдæн афтæ: «Мæнæ нын нæ уазджытæ цы бирæ æхца ныууагътой, цы мын дзы æлхæндзынæ?» Ныр æй не ‘мбæрста, цавæр æхцатæ уыдысты, уый.

Афæдз ма фæци куырдуаты. Уæд ыл сæххæст дыууадæс азы æмæ йæ рахастой. Лæгмæ раттынмæ нæма бæззыди æмæ æртæ азы дæргъы йе ‘фсинимæ хуыссыди. Æфсин та йæ арæзта: ацы лæппуйæн-иу йæ кбыхтыл дон æркæн,

йæ дзабыртæ-иу ын асыгъдæг кæн, чызг афтæтæ фæкæны, зæгъгæ. Уат дæр ын-иу акæ, æз зæронд дæн, мæ хъару нал у. Иу хатт та, дам, йæ лæг хæргæ кодта æмæ уый дæр йæ размæ балаууыд. Уæд æм æфсин дзуры:

— Ды дæр, мæ хур, абад æмæ ахæр.

Уый, дам, лæджы разæй къæбæр систа, æз, дам, лæугæйæ дæр ахæрдзынæн, зæгъгæ. Афтæ-иу, магуыр, куы фæрæдыди, уæд-иу загътой:

— Дæ тæригъæдæй нæм мацы æрхауæд!

Афтæмæй сæм æртæ азы фæцард. Уæд лæджы бинонтæ загътой: «Ныр ын афон у йæ лæгимæ цæрынаен». Цæмæй сæ æриу кодтаиккой, уый тыххæй ходыгъдтæ чызджытимæ фынгтæ сарæзтой. Сæ чынды сбадын кодтой семæ æмæ йын афтæ зæгъынц:

— Ацы изæр нын арахъхъ æнæ баназгæ нæй. Мах базонæм, кæддæра расыг лæг куыд вæййы. — Сæхицæн цайцымæнты дон æркодтой, чынды æн та — арахъхъ, æмæ йын æй баназын кодтой.

Чынды магуыр, куы барасыг, уæд æй ходыгъдтæ се ‘фсымæры хуыссæны авæрдтой. Куы афынæй, уæд сæхæдæг фæпырх сты. Лæг та уатмæ бацыд. Æмæ гъе уæд æриу сты. Кæд дзы уыйбæрц хистæр уыди, уæддæр тынг хæларæй фæцардысты. Уыди сын 11 лæппуйы æмæ дыууæ чызджы.

Уыдон мæнæн мæхи мад æмæ фыд уыдысты.

*Хæдарцаты Бадджейы чызг Дауханы
ныхæстæй йæ ныффыста Цагъаты Анаста-
сия 1963 азы Гуысырайы.*

ЦИГСИИ-йы архив, ф. 104, оп.1, б. 35.

СЫГЪДÆГ МАДЫ-МАЙРÆМЫ ХОРЗÆХ

Мады-Майрæммæ табу бакæнæм,

О не ‘хсин, о не стыр ныфс,

О Мады-Майрæм,

Нæ чындыдзон чызджытæ — дæ кувæг адæм,

Гъой, не ‘хсин, гъой, не стыр ныфс,

Гъой табу, Мады-Майрæм.

Дæ кувæг лæшпутæ — дæ кувинаггæнджытæ,
 О не ‘хсин, о не стыр ныфс,
 Гьой, табу, Мады-Майрæм.
 Усгур лæшпутæ — дæ бæгæныггæнджытæ,
 дæ кусартгæнджытæ,
 Гьой, табу, Мады-Майрæм.
 Чындздзон чызджытæ — дæ чыриггæнджытæ.
 Зæронд устытæ дæм зоныгыл куы цæуынц,
 О не ‘хсин, о не стыр ныфс,
 табу дын куы кæнынц.
 Зæронд лæгтæ дæумæ куы кувынц,
 Хорздзинæдтæ дæ куы курынц,
 О не ‘хсин, о не стыр ныфс, гьой.
 Гьой, табу, Мады-Майрæм,
 Уалдзыгон тæрхъус — сындзы быдыры,
 Мады-Майрæмы арфæ — чындзы гуыбыны,
 Гьой, табу, Мады-Майрæм
 Стыр Мæздæгæй куы рараст вæййы,
 Нæ хъæбæр хохмæ куы ‘рбафардæг вæййы,
 Хохы адæмæн куы раарфæ кæны,
 Гьой, табу, Мады-Майрæм.

*Хъесаты Харитоны ныхæстæй йæ ныффы-
стой Плиты Харитон æмæ Дарчиты Дауыт.*

ПИГСИИ-йы архив. ф. 759. оп.1, д. 48.

*(Æрмæг ист у, «Иры хæзнадонæй», зæгъгæ,
уыцы чиныгæй. Чиныг сарæзта Торчынты
Таймураз. (Дзæуджыхъæу «Ир», 2010).*

ÆЛВÆСТ ХЪУЫДЫТÆ

- Фæстæмæ афоныл акъахдзæф размæйы æнафон къахд-
зæфтæй растдæр вæййы.
- Иуæй-иу сæргълæууæг саргъыл лæууын нæ, фæлæ бадын
дæр нæ арæхсы, суанг ма саргъ зæххыл æвæрд куы уа,
уæддæр.
- Алкæйы хъуыдыйыл дæр разы чи у, уымæн йæхимæ ницы
хъуыды ис.

- Искæйы ныфсæй чи цæры, уый идон йæхиуыл бакодта, рохтæ та кæйдæр къухтæм радта.
- Иутæ рæзгæ цас скæнынц, уымæ иннæтæ хилын дæр не сфæразынц.
- Дæхи æнæниз ма хон, кæд искæйы фæллойæ цæрыс, уæд.
- Тæрхъусæн æфсæст бирæгъ дæр тæссаг у.
- Цард æмæ адæмæй йæхи хæсджын чи нæ хоны, уый æдас нæу йæхицæн.
- Къæхтæ-иу куы зониккой, цы сæр хæссынц, уый, уæд, чи зоны, хатт сæ бынатæй змæлгæ дæр нæ фæкæниккой.
- Дæ сæр дæ кæд хорз ранмæ нæ ахаста, уæд дæ къæхты ма ‘фхæр.
- Саргъыл чи фæбады, уыдон се ‘ппæт барджытæ нæ вæй-йынц.
- Зноны рæдыдæн æфхæрд чи нæ райста, уый тæссаг у сомбоны царды дæр.
- Хæлары ном хæссынхъом чи у, уый æнæ хæлар нæ вæййы.
- Мæ мулкмæ мын давынмæ куы цæуай, уæд-иу Уастырджимæ ма кув, æз ын йæ ном кустæйæ ссардтон дæ разæй.
- Æфсондзы бын цы гал нæ цыдис, уый уæрдоны уæз дæр нæ зоны.
- Кæвдæсы раз чи схъомыл, уыцы гал уæзæгыл йæхи нæ бафсаддзæн.
- Кæстæр хистæры дæлбазыр куы сахуыр уа, уæд дзы æххуырст рауайы.
- Зондджын сæрыл нымæтхуд дæр фидауы.
- Нуазæн уæлдай кад у, уæлдай нуазæн та — æгадгæнæг.
- Кадджын лæг иннæйы æгадгæнæг нæ вæййы.
- Арвмæ рæйаг куыдз нæ базоны къæрных æмæ бирæгъы æрбацыд.
- Суанг ма уасæг дæр нæ уарзы, алы айкыл чи хъуыдатт кæны, ахæмты.
- Дзураг йæхимæ хъусын куы нæ арæхса, уæд цæуыл дзуры, уый йæхæдæг дæр нæ фембары.

1987 азы мурманскаг бинонтæ Синишинтæ сæ фæллад уагътой хуссайраг курорттæй иуы. Семæ уыди сæ гæды, сиамаг кæй хонынц, уыцы мыггагæй, йæ ном — Семен. Мæскуымæ куы ‘рбахæццæ сты, уæд сæ чысыл æмбæлцон цыдæр фæци. Тынг ыл фæхъыг кодтой бинонтæ, искуы ма йæ фендзысты, уый æнхъæл нал уыдысты. Фæлæ — диссаг! — 6 азы фæстæ дын тындтатæй, зыбыты магуырхуызæй сæ хæдзарыл куы сæмбæлид. Бинонты цин æмæ дисæн кæрон нал уыди. Куыд рабæрæг, афтæмæй, цæмæй йæ хæдзарыл сæмбæла, уый тыххæй гæддзæй цæуын бахъуыд дыууæ мин километрæй фылдæр. Хъæбатыр æмæ иуæрддион Семенæн ныр Мурманскы сæвæрдтой цырдзæвæн.

АНЕКДОТТÆ

* * *

Фысым йæ уазæджы дзæгъæл ныхасæй стыхст æмæ йын афтæ:

- Тæхуды, ныр æз дæумæ уазæгуаты куы уаин.
- Уæд цы?
- Уæд мæ хæдзар бацагурин æмæ мæ хуыссæны батулин.

* * *

Иу дзырдхæссæг зæрондæй мардис. Йæ фыртмæ бадзырдта æмæ йын фæдзæхсы:

— Мæ хъæбул, мæнæй дын пайда нал ис, ме ‘цæг дунемæ цауын. Куы амæлон, уæд-иу нæ комы хуыздæр лæгтæм хъæргæнæг арвит.

— Нæ комы хуыздæр лæгтæй дæ мардмæ дæр æмæ мæ мардмæ дæр ничиуал æрбацаудзæни, — дзуапп ын радта фырт.

— Уæд цауылнæ?

— Ды сæ фæнымыгътай, æмæ се ‘ппæты дæр байсæфтой.

* * *

Хохаг лæг йæ усмæ загъд кæны:

— Æппындзух «мæ гауыз», «мæ тæбæгътæ», «мæ бандæттæ» цы кæныс? Дзур: «нæ гауыз», «нæ тæбæгътæ», «нæ бандæттæ».

Дыккаг бон дын ус уыцы зæрдиагæй цыдæр агуры. Лæг æй фæрсы:

— Цы агурыс?

— Нæ хæлаф, нæ лæг, нæ хæлаф.

* * *

Слестгæнæг фæрсы аххосджыны:

— Ацы пулемет базыдтай?

— Базыдтон.

— Хорз бакодтай, кæй басастæ, уымæй.

— Ома, цауыл басастан? Ацы пулемет Чапаевы у — кинной йæ федтон. Мæнон та дзыхъхъынног у. Цæхæрадоны мын ныгæд у.

* * *

Хохаг лæг уазæгуаты уыд, æмæ йын сырх кæсаг æрæвæрдтой. Уый горæтаг æгъдæуттæн ницы зыдта æмæ кæсаг æнæхъæнæй бахордта, стæй фысымты фæрсы:

— Ацы кæсаг сом хуынди, нæ?

Хæдзары хицауæн хъыг уыд æнæфенд хохаджы фарст æмæ загъта:

— Сом нæ хуынди, фæлæ дæс æмæ дыууиссæдз сомы!

* * *

Дыууæ къæзæнæджы фæбыцæу сты.

— Цъ-цъ-цъ-цъа-цъ-цъа-цъам...

— Цъ-цъ-цъ-цъа-цъам-цъа-цъа...

— Цъ-цъ-цъ-цъа-цъа-цъ-цъа...

— Цъ-цъ-цъ-цъ-а-цъа-цъ-цъа...

— Цъ-цъа-цъа-цъаммар! — сфæрæзта сæ иу.

— Æз дæр уый зæгъинаг уыдтæн! — фæецырды иннæ.

* * *

Дзуттаджы куыстмæ райстой. Загътой йын:

— Хъуамæ дзыхъхъытæ къахай.

— Хорз. Æрмæст мын, матор кæмæн ис, ахæм бел раттут.

— Æмæ кæм федтай маторджын бел?

— Æмæ сыхах белджын дзуттаг кæм федтат?

* * *

Чукчæ дуканимæ бацыд æмæ фæрсы уæйгæнæджы:

— Уæ фæндыртæн та сæ аргъ цас у?

— Чукчæтæн сæ нæ уæй кæнæм.

— Æмæ, чукчæ дæн, уый цæмæй базыдтат?

— Хъармгæнæн батарейтæ фæндыртæ кæй хоныс, уымæй.

* * *

Испайнаг сахар Барселонæйæ æрбайхъуыст ахæм хабар. Корридаейы рæстæг иу богъдаби уырыссаг турист расыгæй аренæмæ рахауди. Гъемæ тореадоры уыцы иу рæстæг тох кæнын бахъуыди дыууæ знæт богъимæ.

* * *

Невропатологи уатмæ бацыдысты мад æмæ фырт. Дохтыр сабийы фæрсы:

- Лæппу, зæгъ-ма, гинойæн цал къахы ис?
- Цыппар.
- Хъустæ та йын цал ис?
- Дыууæ.
- Цæстытæ та?
- Дыууæ.
- Æмæ гинойæн къæдзил дæр ис?
- Ис.
- Цал къæдзицы йын ис?
- Иу... Мамæ, ацы лæг гæды никуы федта æви цы?

«МАХ ДУГ» 2013 АЗЫ НЫММЫХУЫР КОДТА:**АБАЙТЫ ЭДУАРД: 60 АЗЫ**

АБАЙТЫ Эдуард. Ме ‘взонджы хур. Ёмдзæвгæтæ XI, 20.

АГЪНАТЫ ГÆСТÆН: 70 АЗЫ

АГЪНАТЫ Гæстæн. Ёндæрг. Уацау. Цыбыртæгондæй. I, 6.

ÆГЪУЫЗАРТЫ САУКУЫДЗ: 70 АЗЫ

ÆГЪУЫЗАРТЫ Саукуыдз. Стъæлфæнтæ. XI, 6.

БАГЪÆРАТИ СОЗУР: 125 АНЗИ

БАГЪÆРАТИ Созур. Ци зæгъон? Ёмдзæвгитæ. VI, 13.

БОКАЧЧО ДЖОВАННИ: 700 АЗЫ

БОКАЧЧО Джованни. Ёмдзæвгæтæ, скъуыддзаг «Декамерон»-æй, цитатæтæ. X, 98.

БРЫТЪИАТЫ АСЛЕНБЕГ: 75 АЗЫ

БРЫТЪИАТЫ Аслæнбег. Зынг æмæ æртхутæг. Ёмдзæвгæтæ. VII, 57.

БУЛКЪАТЫ МИХАЛ: 85 АЗЫ

БУЛКЪАТЫ Михал. Трактор æмæ гутоны зарæг. Радзырд. VIII, 31.

ГАФЕЗ: 100 АЗЫ

ГАФЕЗ. Лæууын мæ зонгуытыл дæ разы. Ёмдзæвгæтæ. V, 6.

КАМЮ АЛЬБЕР: 100 АЗЫ

КАМЮ Альбер. Базырджын ныхæстæ. IX, 63.

МАЛИТЫ ВАСО: 75 АЗЫ

МАЛИТЫ Васо. Зардаёйы фæдисхъæр. Æмдзæвгæтæ. II, 6.

ПЛИТЫ ГРИС: 100 АЗЫ

ПЛИТЫ Грис. Æмдзæвгæтæ. X, Фысджытæ Грисы тыххæй. X, 6.

СКИФИРОН: 75 АЗЫ

СКИФИРОН. Рухсы удагтæ. Æмдзæвгæтæ. VII, 81.

ХÆБЛИАТЫ САФАР: 80 АЗЫ

ХÆБЛИАТЫ Сафар. Новеллæтæ æмæ мысинæгтæ. III, 18.

ХУЫГАТЫ СЕРГЕЙ: 80 АЗЫ

ХУЫГАТЫ Сергей. Суадæтты хъæуы. Уацау. V, 17.

ХЪАЙТЫХЪТЫ АЗÆМÆТ: 90 АЗЫ

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт. Новеллæтæ. VIII, 6.

ЦÆГÆРАТЫ ГИГО: 90 АЗЫ

ЦÆГÆРАТЫ Гиго. Мæ риуы нал цæуы мæ зæрдæ. Æмдзæвгæтæ. III, 11.

ЦÆРУКЪАТЫ АЛЫКСАНДР: 90 АЗЫ

ЦÆРУКЪАТЫ Алыксандр. Рох симфони. Æмдзæвгæтæ. XII, 6.

ХЪАЗИТЫ Мелитон. Ныхас Алыксандры тыххæй. Скъуыддзаг. XII, 15.

ШИРАЗИ СААДИ: 800 АЗЫ

ШИРАЗИ Саади. Æмдзæвгæтæ, хъуыдытæ. IV, 91.

ПОЭЗИ

АБАЙТЫ Эдуард. Æрдзы æгъдау. Æмдзæвгæтæ. IX, 5.

БЫРНАЦТЫ Барон. Æз уарзын. Æмдзæвгæтæ. XI, 59.

ГÆДЖЫНОН-ХАБÆТЫ Риммæ. Зæрдæйы æвæрæнтæ. Æмдзæвгæтæ. III, 79.

ГОДЖЫЦАТЫ Нелли. Уалдзыгон уынаер. Æмдзæвгæтæ. III, 30.

ГУЫЦМÆЗТЫ Мæри. Æртæ æмдзæвгæйы. IX, 61.

ДЫГЪУЫЗТЫ Тенгиз. Уалдзыгон сагъæстæ. Æмдзæвгæтæ. IV, 77.

КАСАТЫ Батрадз. Ивы рæстæг. Æмдзæвгæтæ. IV, 54.

КОКОЙТЫ Махар. Æмдзæвгæ. VI, 73.

КОКОЙТЫ Эльзæ. Æвзист рухс. Æмдзæвгæтæ. III, 70; Аланетæйæн. Æмдзæвгæ. XII, 55

КЪАДЗАТЫ Станислав. Сæузæрины æртаехтæ. Æмдзæвгæтæ. VIII, 20.

КЪУДУХТЫ Марина. Уарзты фын. Æмдзæвгæтæ. XII, 48.

НÆКУЫСАТЫ Наирæ. Зæхх нæ уромы адамы тæригъæд. Æмдзæвгæтæ. V, 70.

НОГЪАЙТЫ Хазби. Цыппаррæнхъонтæ. IX, 53.

РÆМОНТЫ Геор. Цыппаррæнхъонтæ. II, 78; Уыдтæ ды мæ исбон. Æмдзæвгæтæ. VIII, 39.

СКЪОДТАТИ Эльбрус. Цард нæййес нæрæсгæй лæдæрæн. Æмдзæвгитæ. VII, 70.

ХÆМЫЦАТЫ Албег. Нæй нæртон фæтк æмæ уаг. Æмдзæвгæтæ. I, 58; Ир – мæ балцы райдайæн. Æмдзæвгæтæ. VI, 64.

ХÆМЫЦАТЫ Юри. Мæ бæллицтæ. Æмдзæвгæ. IV, 81,

ХУЫТЫГАТЫ Хъазыбег. Бамыр и фæндыр. Æмдзæвгæтæ. V, 67.

ХЪÆЦМÆЗТЫ Азæ. Æмдзæвгæ. VIII, 66.

ХЪОДЗАТЫ Æхсар. Чыныг «Исчи»-йæ. Æмдзæвгæтæ. I, 70.

ПРОЗÆ

Алы адæмты æмбисæндтæ. VI, 82.

БАГАТЫ Аврам. **Æртæ гуыппырсары.** Очерктæ. XI, 29;
Æнæном ингæн. Радзырд. XII, 57.

ГАДЖИТЫ Илас. **Мард бæхы дæндæгтæ.** Радзырд. VII, 64.

ДЖУСОЙТЫ Майæ. **Фыдыуæзæг.** Новеллæ. III, 81.

ДЗУЦЦАТЫ Къоста. **Чындзæмбал.** Этюд. VII, 79.

МАЛИТЫ Хасан. **Миниатюрæтæ.** X, 90.

МАМИАТЫ Таймураз. **Джеры дзуар.** IX, 54.

СÆБÆТХЪУАТЫ Рамазан. **Æмхъæуккагтæ.** Роман. II, 15; III, 35; IV, 5; VI, 18; VII, 5.

СИТОХАТЫ Саламджери. **Юмористон радзырдтæ.** IV, 61.

Сылгоймаг. **Базырджын ныхæстæ.** III, 5.

ТОМАЙТЫ Мисурхан. **Ирыхъæуы уынгты цæугæйæ.** Мысинæгтæ. III, 74.

ТЪЕХТЫ Валентин. **Этюдтæ.** I, 67.

ХОЗИТЫ Хъуыдæберд. **Мæрдтæйдзæуæг.** Радзырд. II, 80.

ХУЫГАТЫ Сергей. **Хæс.** Радзырд. XI, 62.

ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. **Юмористон радзырдтæ.** I, 82.

ХЪОДЗАТЫ Æхсар. **Цардæй ист нывтæ.** VIII, 41.

ЦГЪОЙТЫ Хазби. **Дыууæ фыстæджы.** Новеллæ. X, 65.

ЦОМАРТАТЫ Изæтбег. **Радзырдтæ.** IX, 7.

ЧЕРЧЕСТЫ Хъасболат. **Хъысмæтæй тыхджындæр.** Документалон уацау. XII, 30.

НОГ НОМ

БЫЗЫККАТЫ Александрæ. **Табуйаг мын – дæ сурæт.** Æмдзæвгæтæ. XII, 61.

НÆ ЧЫСЫЛ ХУРТÆН

БЫЗЫККАТЫ Земфирæ. Арс æмæ гыццыл чызг. Аргъау. XII, 52.

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Аргъæуттæ. IX, 98; XII, 63.

Згæ хъама. Таурæгъ. V, 91.

НОГ ТÆЛМАЦТÆ

БАСАРИА Владимир. Хæххон доны дæлвæзы. Скъуыддзаг романæй. VIII, 94.

ГОГУА Алексей. Еланæ. Радзырд. VIII, 67.

ЗАКС Нелли. Гæлæбу – уады кæлмаерзæны. Æмдзæвгæтæ. IX, 75.

ÆРЫГÆТТЫ СФÆЛДЫСТАД

АСЛÆМЫРЗАТЫ Дзерассæ, БАСИТЫ Зæлинæ, ГÆБУАТЫ Галинæ, ГАБОЛАТЫ Зауырбег, ГОДЖЫСАТЫ Æхсар, ТОМАЙТЫ Къоста. Æмдзæвгæтæ. III, 83.

АСЛÆМЫРЗАТЫ Дзерассæ. Мæ уды стъалы. Æмдзæвгæ. X, 88.

БАСИТЫ Зæлинæ. Уарзты цæссыг. Æмдзæвгæтæ. X, 87.

БÆСТЫ СÆРВÆЛТАУ

БЕКМÆРЗТЫ Дзаххотт. Æмдзæвгæтæ. XI, 90.

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

ДЗЕСТЫ Куыдзæг. Фыццаг хæрзæггураггаг фæуæг. VII, 89.

ХОРЗЫ АЛЧИДÆР УАРЗЫ

*АМИЛАХАНТЫ Илья. Сугъд зæрдæн нæййес цæфсæн. V, 74.
Разныхас. V, 72.*

ТМЕНАТЫ Дзерассæ. Ирæн амонды хос дæ... III, 89.

НÆ РАЗАГЪДЫ ЛÆГТÆ

КУЫДЗОЙТЫ БАРИС. Цопанты сауджын. VII, 102.

ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ

БЫРНАЦТЫ Барон. Дыууæ ныхасы иу æмдзæвгæйы тыххæй. II, 87.

ГУÆЗДÆРТЫ Азæ, БЕТЕТЫ Фатимæ. Къостайы поэмæ «Фатимæ»-йы проблематикæ. VII, 98.

МЗОКТЫ Алæнбег. Дзесты Куыдзæджы дзырды рухс. VIII, 114.

НÆКУЫСАТЫ Наурæ. Джыккайты Шамилы трагеди «Хъодыгонд зæд»-ы фольклорон-историон бындур. XI, 93.

АИВАД, КУЛЬТУРÆ

АБАЙТЫ Арбилянæ. Театр — йæ хъысмæт, йæ цин. I, 88.

Цыртдзæвæн Секъайæн. II, 114.

УИДÆГТÆ

РУБАЙТЫ Барис. Ирондзинад. XI, 109.

Фыдæлты фæндагтæ. VI, 82.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

ТАУАСИТЫ Сослæнбеджы куыстытæ — I, 97; АБЫСАЛТЫ Юрийы — II, 90; КЪОРНАТЫ Аланы — IV, 101; Бæлæстæ — V, 93; Къамтæ — VII, 94; ПЛИТЫ Андрейы куыстытæ — VIII, 104; Цæрæгойтæ — X, 106; ШУГАЕВ Евгенийы куыстытæ — XI, 99 æмæ ХЪАНЫХЪУАТЫ Алыксандры куыстытæ — XII, 72.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

БУЗОЙТЫ Ингæ, ЦОПАНТЫ Ритæ. Миногонты хуызтæ адæмон сфæлдыстады. V, 112.

*МЗОКТЫ Аслæнбег. Цæлыккаты Ахмæты сфæлдыстад астаук-
каг скъолайы. I, 113; II, 121; «Уæхи Али фон Токаты –
дæргъæвсаг паша». IX, 87; XII, 82.*

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

*Тазе БЕСАЕВ, Татари ЕПХИЕВ. До конца разоблачить троц-
кистов на литературном фронте. I, 108.*

*ЦÆГÆРАТЫ Максим, БАСИТЫ Дзаххотт, ДЗАЛАТЫ Мойсей.
Нигераен не ‘мбæлы советон фыссæджы ном хæссын. I, 110.*

ТОХСЫРТЫ Къоста. Æлгъыст хæдзар. II, 102.

КЪОСИРАТИ Сæрмæт. Къæрцхъусдзинады тыххæй. IV, 112.

БÆДОАТЫ Хъазыбег. «Мах дуг», IV, 116.

Я. ЛУРЬЕ. Гнездо буржуазных националистов. IV, 120.

*С. Ф. Ирон советон литературæ. V, 104. Вредные плоды «науч-
ных трудов» А. Тибилова. V, 109. Очистить ряды писателей
от буржуазных националистов. VI, 102.*

*БЕСАТИ Тазе. Зонун гъæуй. VI, 105. Советон фысджыты стыр
хæс. VII, 111. Сталины зараг. VIII, 126.*

Джамбул ДЖАБАЕВ. Поэма о наркOME Ежове. VIII, 127.

*С. ГАЛАЕВ. О вражеской работе буржуазных националистов
на идеологическом фронте. IX, 106.*

*ТЕБИАТЫ Юри. «Мæхи зылынджын ницæмæй хонын» (Илас
Æрнигоны райгуырды 125 азмæ.) X, 22; Враги народа перед
судом. XI, 113.*

*ХОЗИТЫ Петр. Æцæгдзинад зонгæйæ нал уыдзæн иллюзитæ.
XII, 92.*

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

ГÆДИАТЫ Цомахъ. Царды уæз. I, 126.

САНАТЫ Уари. Бæтæйы фырттæ. III, 94.

МАЛИТЫ Геусæрги. Новеллæтæ. IV, 125.

Илас АРНИГОН. Челе. Радзырд. V, 117.

ГАГЛОЙТЫ Рутен. Радзырд æмæ новеллæтæ. VII, 115.

БАРАХЪТЫ Гино. Новеллæтæ. VII, 119.

БЕДЖЫЗАТЫ Чермен. Æлбегаты Батай æмæ Барсæгаты чындз. VIII, 130.

ХЪУЫЛАТЫ Созырыхъо. Дыууæ радзырды. IX, 114.

БОЦИТЫ Барон. Саст рæхыс. Скъуыддзаг романæй. X, 117.

САНАХЪОТЫ Уасо. Зæрдæйы хъæдгом. Радзырд. XI, 120.

ДЗАССОХТЫ Васо. Сырхаоны къæдзæх. Таурæгъ. XII, 106.

АРВИСТОН

I, 135; II, 128; IV, 136; V, 124; VI, 132; VII, 134; IX, 134; X, 134; XI, 131; XII, 124.

УÆЛÆМХАСÆН

Георгий ЖУКОВ. Полководческие качества Сталина. V, 135.

ТÆФÆРФÆС

БАСИТЫ Михал. VII, 143.

ÆГЪУЫЗАРТЫ Саукуыдз. X, 143.

«Мах дуг» 2013 азы ныммыхуыр кодта. XII, 136.

Цъары фæрстыл:

2. *Хъуыдыты базыртыл.*

3. *Мелоди.*

4. *Ирон лæппу.*

* * *

<i>Корректор</i>	<i>Заира КАРАЦЕВА</i>
<i>Дизайн</i>	<i>Залина ГУРИЕВА</i>
<i>Компьютерная верстка</i>	<i>Ирида КОДЗАТИ</i>
<i>Компьютерный набор</i>	<i>Марина КИРГУЕВА</i>

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00064 от 30 марта 2012 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.

Учредитель: Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания.

Подписано к печати 25.11.13. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 700. Цена свободная. Выход из печати 27 декабря 2013 г.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.

E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http: // www.mahdug.ru.

Тел.: гл. редактор –25-09-64;

отдел поэзии, корректор 25-09-74; бухгалтерия, компьютер. 25-22-47.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Индекс 73247